

EKSARHANENİN KURULUŞUNDAN KİLİSELER KANUNUNA: BULGAR ORTODOKSLARININ RUM PATRİKHANESİ KARŞISINDA MEŞRUIYET VE VARLIK MÜCADELESİ

*From the Establishment of the Exarchate to the Churches Law: The Struggle
for Legitimacy and Existence of the Bulgarian Orthodox Community Against
the Greek Patriarchate*

Bülent ATALAY*

ÖZ: Bulgarların tarihî serüveni, Türk kültür havzasından uzaklaşıp Slav dairesine girmeleri ve Ortodoksluğu benimsemeleriyle yeni bir evreye girmiştir. Osmanlı fethinden sonra yüzyıllarca Fener Rum Patrikhanesi'nin tahakkümünde yaşayan bu Bulgar Ortodokslar, Fransız İhtilalinin tetiklediği milliyetçilik rüzgârlarıyla birlikte, kendilerini “Rum” addeden katı zihniyete karşı bir uyanış başlatmışlardır. Bu süreçte Patrikhanenin, nüfuzunu kaybetme korkusuyla artırdığı baskılar, Bulgarların varlık mücadelesiyle doğru orantılı bir şiddete dönüşmüştür. Patrikhane, sahip olduğu imtiyazları istismar ederek hem maddi hem de manevi şiddete başvurarak; dünya ve ahiret korkusu salmış, günah ve sevap kavramlarını birer siyasi baskı aracına dönüştürmüştür. Özellikle Rumları ve diğer Ortodoks unsurları Bulgarlara karşı kışkırtan, köklü olduğu kadar kibirli de olan bu yapı, dini sorumluluklarını ihmal ederek tamamen siyasi bir hakimiyet hedefine yönelmiştir. Bu baskı ikliminde Bulgarlar, oldukça stratejik bir yol izlemişlerdir. Karşılarında Osmanlı İmparatorluğu'nun en köklü kurumlarından birinin bulunduğu bilinciyle, bir yandan eğitim ve ibadet dilinin Bulgarca olması için mücadele vermiş, diğer yandan devlete olan sadakatlerini her fırsatta hissettirerek Bâbüâli'nin itimadını kazanmayı başarmışlardır. Küçük bir Papazevinden başlayan bu kurumsal inşa süreci, devletin adaletine sığınarak elde edilen Eksarhlık Fermanı ile hukuki bir zaferle taçlanmıştır. Bu mücadelede Bulgarlar Rusya'nın desteğini alırken, Batılı devletler ise “Helenperestlik” duygularıyla Patrikhanenin ve Rumların haksız uygulamalarına dahi göz yummuşlardır. Sonuç olarak, Patrikhanenin tüm engelleme girişimlerine rağmen Bulgarlar; dinî, kültürel ve nihayetinde siyasi bağımsızlıklarına giden yolu sabırla örmüşlerdir. Kilise ve Mektepler Kanunu gibi hukuki zeminleri ustalıkla kullanarak elde ettikleri bu üstünlük, sadece bir mezhep ayrışması değil, bir halkın varlık ve bağımsızlık ilanı olmuştur. Patrikhane, görünürde dinî gerçekte “millî” ve “yayılmacı” hedeflerinden hiçbir zaman vazgeçmezken; Bulgar Ortodokslar

* Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Edirne, bulentatalay@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3338-3098



© 2026 Yazar(lar). Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

Geliş Tarihi / Received: 14.01.2026

Kabul Tarihi / Accepted: 26.05.2026

Yayın Tarihi / Published: 17.07.2026

geçmişin acı tecrübelerinden ders çıkararak hem dinî hem de millî bağımsızlıklarını tescil ettirmiş bir toplum olarak tarihteki yerlerini sağlamlaştırmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Bulgarlar, Ortodokslar, Osmanlı İmparatorluğu, Patrikhane, Eksarhane

ABSTRACT: The historical journey of the Bulgarians entered a new phase when they moved away from the Turkic cultural basin, entered the Slavic sphere, and adopted Orthodoxy. Living for centuries under the hegemony of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople following the Ottoman conquest, these Bulgarian Orthodox Christians initiated an awakening against the rigid mentality that classified them as “Rum” (Greek), fueled by the winds of nationalism triggered by the French Revolution. During this process, the pressures increased by the Patriarchate out of fear of losing its influence turned into a violence directly proportional to the Bulgarians' struggle for existence. Exploiting its privileges, the Patriarchate resorted to both material and spiritual violence, instilling fear of this world and the hereafter, and transforming the concepts of sin and reward into tools of political oppression. This structure, deeply rooted yet arrogant, provoked the Greeks and other Orthodox elements against the Bulgarians, neglecting its religious responsibilities and focusing entirely on the goal of political dominance. In this climate of oppression, the Bulgarians pursued a highly strategic path. Conscious of the fact that they were facing one of the most deep-rooted institutions of the Ottoman Empire, they fought for education and worship to be conducted in Bulgarian, while simultaneously succeeding in gaining the trust of the Sublime Porte by demonstrating their loyalty to the state at every opportunity. This process of institutional building, which began with a small parish house, was crowned with a legal victory through the Edict of the Exarchate, obtained by seeking refuge in the justice of the state. In this struggle, while the Bulgarians received support from Russia, Western states turned a blind eye even to the unfair practices of the Patriarchate and the Greeks due to their “Philhellenic” sentiments. Ultimately, despite all the attempts of the Patriarchate to obstruct them, the Bulgarians patiently paved their way to religious, cultural, and eventually, political independence. This superiority, achieved by skillfully utilizing legal foundations such as the Law on Churches and Schools, was not merely a sectarian schism but the declaration of a people's existence and independence. While the Patriarchate never abandoned its ostensibly religious but in reality “nationalist” and “expansionist” goals, the Bulgarian Orthodox, having learned from the bitter experiences of the past, solidified their place in history as a society that registered both its religious and national independence

Keywords: Turks, Bulgarians, Orthodox Christians, Ottoman Empire, Patriarchate, Exarchate

Cite as / Atıf: ATALAY, B. (2026). Eksarhanenin Kuruluşundan Kiliseler Kanununa: Bulgar Ortodokslarının Rum Patrikhanesi Karşısında Meşruiyet ve Varlık Mücadelesi. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 16(32), 439-472. <https://doi.org/10.33207/trkede.1863466>

Yayın Tarihi 17 Temmuz 2026

Hakem Sayısı Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi)
İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem

Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır. 
Date of Publication	17 July 2026
Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes
Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License. 

Giriş

Komşularıyla sürekli sorunlar yaşayan İsrailoğulları, Filistin ve çevresinde Büyük İskender ve ardıllarının hâkimiyetinde inançlarına müdahale edilmeksizin yaşamış (Alpaslan, 2020: 65), Roma İmparatorluğu devrinde de varlıklarını sürdürmüşlerdir (Çoban, 2013: 14, 21-24). Bu süreçte Musevilikten kopan ve Roma'nın dinî düzeni içerisinde belirsiz bir hâlde

bulunan Hristiyanlar, sapkınlıkla suçlanarak baskı gördükleri bu çetin süreçte ayakta kalmak için sabırla beklemişlerdir (Sönmez, 2020: 1918-1931). Bunlar miladi 70 yılında Süleyman Mabedinin yıkılmasıyla, inançlarının yayılacağı umuduyla heyecana kapılmışlardır (Güngör, 2017: 60-72). Roma'daki kargaşadan bunalan halkın durumu ile Hristiyanlığın; boyun eğmeyi, sabır ve tevekkülü telkin etmesi idarecilerin dikkatini çekmişse de III. Yüzyılın ikinci yarısına kadar resmî bir mabetleri bulunmazken; İmparator Konstantin döneminde mabetlerin meşruluğunun kabulü (Kaymaz, 2014: 214-216, 231-234) ve 313 Milano Fermanı ile engellerin kalkması, dinin yayılmasını hızlandırmıştır (Kozan, 2018:126).

Nitekim Hristiyanlığın, 380 yılında I. Theodosios tarafından devlet dini ilan edilerek konumunun güçlendirilmesi; dinî olmanın yanında idari ve siyasi bir güç merkezi haline gelerek uzun yıllar sürecek sarsılmaz bir iktidar ortağı olma sürecini başlatmakla kalmamış (Demir, 2019: 145), ruhban sınıfın haddinden fazla güç devşirmesinin de önünü açtığından sadece Hristiyanlığın bünyesinde değil, Ortodoksluğun kendi içerisinde de bitmek bilmeyen mezhep mücadelelerini beraberinde getirmiştir. Devletin yetersiz kaldığı an ve alanlarda insanları kaderci ve teslimiyetçi bir mantık ve ahiret tehdidiyle itaate zorlayan din, aynı zamanda İmparatorluğu bir “mezhepler mezarlığına” dönüştüren tartışmaları körüklemiştir. Böylelikle Roma ülkesinde ve sonrasında hâkimiyet kuran diğer devletlerde de devam edecek derin bir din-devlet tartışmasının önünü açmakla kalmamış (Çoban, 2013: 14, 21-24), ayrıca Hristiyanlık tarihinin, yalnızca inanç ayrılıklarının değil, aynı inanca mensup farklı milletlerin çatıştığı bir “kiliseler arası mücadeleler tarihi” halini almasına sebep olmuştur (Tacan, 2003: 90-91).

Roma İmparatorluğu 395'te ikiye ayrılırken Hristiyanlığın mezheplere bölünmesinin de önü açılmış (Çapan ve Güvenç, 2017: 632) ve kurumların yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu süreçte Roma Piskoposu Papa ile İstanbul Piskoposu Patrik, 381'deki İkinci Konsülde denk sayılmış (Taşçı, 2024: 381); bu durum 451 Kadıköy Konsülü ve V.-VII. yüzyıllardaki toplantılarda onaylanmıştır. Böylece İskenderiye, Antakya, Kudüs, Roma ve İstanbul Hristiyan dünyasının kutsal merkezleri kabul edilmiştir (Demir ve Çurku, 2020: 67). Fakat Doğu'daki üç merkezin Müslümanların hâkimiyeti altında olması, Roma ve İstanbul arasındaki rekabeti sertleştirmiştir (Tacan, 2003: 91-92).

1.Tuna Bulgarlarında Millî ve Dinî Dönüşüm: Türklükten Slavlığa, Tengricilikten Ortodoksluğa Geçiş Süreci

Roma İmparatorluğu'nun değişim sancıları çektiği dönemde, Türk dünyasında da hareketlilik hakimdi. Türkçede “karışık” anlamına gelen Bulgar adıyla anılan topluluğa ilk kez V. yüzyılın son çeyreğinde Karadeniz'in kuzeyinde rastlanmıştır. Bunlar, Attila sonrası dağılan Hunlar ile Güney Rusya'daki Oğuzların birleşmesinden oluşmuştur (Tacan, 2003: 91). Bulgarlar arasında Hristiyanlığın izleri VI. asırdan itibaren görülmüş; VII. asırda ise Bulgar Hanı Kubrat bu dini kabul etmiştir (Özkan, 2023: 5-6). VII. yüzyılda Göktürklerin zayıflamasıyla yayılan Bulgarlar, 635'te Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuş; ancak Hazarların saldırıları ve iç mücadeleler sonucu 680 yılında yıkılmışlardır (Koç, 2021: 62, 68, 81-82). Bu mirasın devamı olarak 681'de kurulan Tuna Bulgar Devleti (Beyoğlu, 2007: 36-38), Doğu Roma'yı haraca bağlayacak bir güce ulaşmıştır. Bu bakımdan 681 yılı, Bulgar tarihinin gerçek miladı kabul edilir. Göktürklerin yerini alan bu yeni devlet (Kafesoğlu, 1992: 135-140), Doğu Roma için bazen “daimî bir tehdit” bazen “vazgeçilmez bir müttefik” olmuş; üç yüzyıl boyunca varlığını sürdürmeyi başarmıştır (Bilgiç, 2013: 262).

IX. yüzyılda Doğu Roma'da yaşanan ikonoklazm hareketi, Roma ve İstanbul Kiliseleri arasındaki bağları kopma noktasına getirmiştir (Yaman, 2022: 9, 11, 13). Bu iki güç odağı arasındaki çekişmenin ortasında kalan Bulgar Hanı I. Boris, devletin bekası için 864 yılında Hristiyanlığı seçmiştir (Ergan, 2020: 610-639). İstanbul Kilisesi'nin nüfuz mücadelesini kazandığı bu süreçte (Tacan, 2003: 94) Slavca kilise dili hâline gelmiş (Engin, 2017: 52) ve Turanî bir kavim olan Bulgarlar, farklı bir kültür dairesine girmeye başlamışlardır (İliev, 2017: 158-159). Bu tarihî tercihin zamanla eğitim dilini de kapsaması; Bulgarların Tengricilikten Hristiyanlığa, Türklükten Slavlığa geçişini hızlandırmış (Yıldırım, 2021: 5, 7, 14-15) ve Ortodoks-Slav kimliğinin inşasında öncü rol oynamalarını sağlamıştır (Mehtioğlu, 2024: 62-65). Ayrıca bu dönüşüm, Rusların Hristiyanlık ile tanışmasına zemin hazırlayarak Doğu Avrupa'nın kaderini değiştirmiştir (Özkan, 2023: 23).

Doğu Roma'nın Ortodoksluk üzerinden kendilerini kontrol etme çabasını fark eden Bulgarlar, 866 yılında Papa'dan Latin rahipler talep ederek stratejik bir karşı hamle yapmışlardır. Bu durum rekabeti körüklerken; Bulgarları kaybetmekten çekinen Doğu Roma, Bulgar Başpiskoposluğunu tanımak zorunda kalmıştır. 870 yılındaki İstanbul Konsülünde Bulgar Kilisesi'nin Doğu Roma'ya bağlı bir piskoposluk olduğu kabul edilince (Çapan, 2021: 128-133), Batı Roma'nın Balkanlar'daki nüfuz hayalleri sona ermiştir.

Simeon (893-927) döneminde Slav kökenli ruhbanın güçlenmesiyle Türk kültüründen kopan Tuna Bulgarları, Slav kültürünün yayılmasında tarihî bir rol üstlenmişlerdir. Bu süreçte iki Roma arasındaki çekişmeden yararlanan Bulgarlar, her iki tarafın da kabul ettiği bir patriklik makamı elde ederek zeminlerini sağlamlaştırmışlardır (Norwich, 2013: 72, 84-85, 112-113). Bulgarlar, Kiril alfabesini benimseyerek dâhil oldukları kültür dairesini kalıcı hale getirmiş; bu tercih millî kimliklerinin inşasında temel taş olmuştur (Özkan, 2025: 48, 53-57, 60).

X. yüzyılda Ortodoksluğu ve Slavlaşmayı tamamen özümsemelerine rağmen Bulgarlar, XI. yüzyıla gelindiğinde zayıflayarak Doğu Roma hâkimiyetine girmişlerdir. Bu siyasi çöküşle birlikte Bulgar Kilisesi de bağımsızlığını kaybederek İstanbul Patrikliğine bağlı özerk bir yapıya dönüşmüştür (Jelavich, 2013: 17-19). Ancak Bulgar devletinin yeniden bağımsızlığını kazanmasıyla Tırnova Patrikliği tesis edilmiş ve Bulgar Kilisesi, İstanbul'dan tekrar ayrılmıştır (Yılmaz, 2019: 395). Bulgarlar, Doğu Roma ile ilişkilerinde zaman zaman Kiev Knezliğinden destek alırken (Koçak ve Özkan, 2015: 377-380); Doğu Roma İmparatorları bu tür ittifakları engellemek için Bulgar Hanlarını unvanlarla taltif ederek veya tehdit yoluyla denetim altında tutmaya çalışmışlardır (Tolan, 2023: 2-4). Buna rağmen, XII. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Roma'nın zayıflamasını değerlendiren Bulgarlar, hâkimiyetlerini tam anlamıyla tesis etmiş ve bağımsızlıklarının dinî simgesi olan kendi kiliselerine yeniden kavuşmuşlardır (Lamb, 2010: 14-15). Batı Roma/Latinler, 1204'te Doğu Roma'ya saldırarak İstanbul merkezli bir Latin İmparatorluğu kurmuş; 1261'e kadar süren bu dönemde Bulgar Ortodoksları ağır zulümlere uğramışlardır (Michaud, 2011: 108-109). Bu süreçte II. Bulgar Krallığı, Latin hâkimiyetine direnerek bu yapının güçlenmesini geciktirmiştir (Geyik, 2022: 25-33). Aynı dönemde Papalığın otoritesini tanımak zorunda bırakılan Bulgar Kilisesi, İstanbul'daki Latin işgalinin sona ermesiyle tekrar İstanbul Patrikliğine bağlı özerk bir yapıya dönüşmüştür. Yaşanan itikadi çatışmalara ve kurulan ittifaklara rağmen Bulgar Kilisesi, Ortodoks Slav dünyasında ilk millî kilise kimliğini kazanan kurum olarak tarihe geçmiştir (Yıldırım, 2003: 230).

2. Müzmin ve Mutaasıp Vesayetden Mutedil ve Muasır Himayeye Kurumsallaşma ve Meşruiyet Sürecinin “Sonuç Belgesi”: Eksarhlık Fermanı ve İlanında Rusya’nın Etkisi

2.1. Ruhani Prangadan Millî Kimliğe: Bulgar Ortodoksların Patrikhaneden Kopuş Sürecinde Papazevinden Eksarhaneye Giden Yol

Bulgar Kilisesi, 864 yılındaki tesisinin ardından Çar Simeon döneminde (893–927) patriklik statüsüne kavuşarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1393'te Bulgar topraklarını fethinden sonra da Bulgar çarlarının ruhban sınıfına tanıdığı imtiyaz ve muafiyetler devletçe muhafaza edilmiştir (Kenanoğlu, 2004: 71-73). XV. yüzyılın ortalarında Osmanlıların Balkanlarda kalıcı bir vatan kurma hamleleri, Avrupa'da büyük korku yaratarak Doğu ve Batı kiliselerini mecburi iş birliğine itmişse de tam bir birleşme sağlanamamıştır. İstanbul'un fethi öncesinde, Batı yardımı karşılığında Aralık 1452'de Ayasofya'da Katolik usulü ayine izin verilmesi, bu birleşmeye karşı olan Patrik II. Athanasios'un istifasına yol açmıştır. Fetihden sonra Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u Roma'nın ihtişamlı dönemlerindeki gibi siyasi ve dini bir merkeze dönüştürme vizyonu ile hareket etmiştir. Padişah, boş olan Patrikliğe; Katolik dünyasıyla birleşmeyi reddedenlerin başında gelen Gennadios Skolarios'u, geniş imtiyazlar ve görkemli bir törenle tayin etmiştir (Decei, 1953: 99-116).

İstanbul'un fethiyle Bulgar Patrikliği lağvedilmiş ve Bulgar Ortodokslar, Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlanmışlardır. Bu süreçte Bulgar Patrikliğinin devamı niteliğindeki Ohri Başpiskoposluğu, özerk bir merkez olarak kabul edilse de Rum Patrikhanesi'nin nüfuzu altında kalmıştır (Norwich, 2013: 211). Rum Patrikhanesi'nin, Bulgar ruhban sınıfını değiştirme ve ayin dilini Rumca ile ikame etme çabaları, Balkanlar'daki gayri Rum Ortodoksları Hellenleştirme gayesini ortaya koymuştur. Bu durumu tehdit olarak algılayan Bulgar din adamları, rahatsızlıklarını ilgili mercilere bildirmişlerdir (Sancaktar, 2011: 38-39). Patrikhanenin Bulgarların Rum olduğu iddiasındaki ısrarı ve baskıları, Bulgar Ortodokslar arasında millî bilincin dinî aidiyetin önüne geçmesine yol açmıştır. XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rumlaştırma faaliyetlerine tepki olarak Bulgarlarda ayrılma fikri olgunlaşmış ve millî kilise talepleri güçlü bir akıma dönüşmüştür (Türkan, 2012: 135-136). XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında baskıların artmasına karşılık Bulgarlar, Rum papazları bölgelerinden kovmaya kadar varan sert tepkiler göstermişlerdir. Fener Patrikhanesi'nin ruhani prangalarını parçalamak ve resmî bir himaye ve sıyanet arayışıyla

Katolikliğe geçmeyi dahi göze almışlarsa da millî kiliselerine kavuşma kararlılıklarından hiçbir surette vazgeçmemişlerdir (Seyfeli, 2011: 165).

Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaanın mezhep değiştirmesi teamül olarak tasvip edilmese de bu geçişlere tam engel olunamamıştır. Bu muhafazakâr yaklaşım, Sünni mezhepler arasındaki geçişlerde de uygulanmaya çalışılmış; ancak konudaki hukuki belirsizlikler ancak 25 Ekim 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Karamâmesi ile çözüme kavuşmuştur (İnanır, 2019: 12, 15). XVIII. yüzyıldan itibaren ivme kazanan mezhep değiştirme hareketlerine Hristiyan cemaatler de olumsuz yaklaşmıştır. Vakanüvis Çelebizâde İsmail Asım Efendi, bu durumu Batı kaynaklı bir sorun olarak gördüğünden “illet-i frengi” (Frenk hastalığı) olarak nitelendirmiştir (Araz, 2017: 4-5). Patrikhane'nin endişeleri üzerine 1722'de Katolikliğe geçişi yasaklayan bir ferman çıkartılsa da bu yasak zamanla etkisini yitirmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde artan huzursuzluk üzerine Rum Patriği, 1834'te Sultan II. Mahmud'a mezhep değiştirmeyi yasaklayan yeni bir ferman ilan ettirmeyi başarmıştır. Yaklaşık on yıl yürürlükte kalan bu yasak; Rus baskısına karşı denge kurmak isteyen İngiltere ve Fransa'nın diplomatik girişimleri neticesinde, 1844 yılında fermanın ilgasıyla son bulmuştur (Atalay, 2020: 298-299).

Tanzimat Fermanı'nın adalet ve eşitlik ilkeleriyle çelişen bu yasağın kalkması, Patrikhanenin otoritesini zayıflatırken Bulgarların hareket alanını genişletmiştir. Nitekim Rum ruhbanının taşradaki istismarları ve Bulgar Ortodokslar üzerindeki baskıları, Bulgarların millî varlığını tehdit etmekteydi (İnalcık, 1992: 18-20). Yasağın kalkışı, bu baskı sarmalından kurtulmak isteyen Bulgarlar için stratejik bir kazanım olmuştur (Şentürk, 1992: 48-50). Rum Ortodoks Patriği, “eşitler arasında birinci” konumunu ve imtiyazlarını cemaat nüfusu sayesinde koruyabildiğinden; 1844'te mezhep değiştirme yasağının kalkması, nüfus kaybı ve kudretin azalması riski nedeniyle Patriği derin endişeye sevk etmiştir. XIX. yüzyıl milliyetçilik akımıyla harekete geçen Bulgarlar ise Avrupa'nın Yunan yanlısı tutumu nedeniyle Batı desteğine temkinli yaklaşmış; Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini bir denge siyaseti üzerine kurmayı tercih etmişlerdir. Bu dönemde hem Bâbîâli hem de Bulgar cemaati modernleşmenin baskısı altındaydı. Bulgarlar; Katoliklik düzleminde Fransa ve Avusturya'yı, Rum Ortodoks nüfuzuna karşı ise Fener Patrikhanesi ile Rusya'yı son derece temkinli bir dengede tutarak, gerek mevcut gerekse muhtemel tüm prangaları ve maruz kaldıkları müzmin, mutaassıp vesayet odaklarını bertaraf etmeyi temel bir strateji hâline getirmişlerdi (Seyfeli, 2011: 162).

EKSARHANENİN KURULUŞUNDAN KİLİSELER KANUNUNA:
BULGAR ORTODOKSLARININ RUM PATRİKHANESİ
KARŞISINDA MEŞRUIYET VE VARLIK MÜCADELESİ

Bu mücadele girdabında Bulgar piskoposları, nüfus çoğunluğuna sahip oldukları bölgelere kendi papazlarının tayin edilmesi konusunda Bâbîâli nezdinde ısrarcı olmuşlardır. 5 Mayıs 1846'da Sultan Abdülmecid'e sundukları arzuhâlle, Patrikhanenin yetki istismarından doğan mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişlerdir. Bulgarlar, bu süreçte mezhep değiştirme yasağının kalkmasına sıcak bakmayan Rusya'nın desteğini alamamışlardır. Bu yalnızlık içinde tek dayanaklarının Bâbîâli olduğunu kavrayarak, sorunlarını doğrudan Padişah'a iletebilmeyi bir teselli kaynağı görmüşlerdir. 25 Mart 1849'da Sadarete gönderdikleri heyetle millî kilise taleplerini yinelemişlerdir. Bâbîâli, o aşamada müstakil bir Bulgar kilisesine henüz izin vermese de 9 Ekim 1849'da İstanbul Fener'de bir papazevi/metoh kurulmasını kabul etmiştir. Kısa vadede Patrikhaneye karşı bir denge unsuru oluşturmak amacıyla bu kararı almış olsa da uzun vadede bağımsız Bulgaristan'a giden yolda önemli bir taviz verdiğinin farkında olup olmadığı belirsizdir (Refik, 1341: 73-76).

İlk binası Ortaköy'de olan papazevi, bir yangın sonrası Şişli'ye taşınmış; 19. asrın sonlarına doğru bu merkezin çevresinde kilise, hastane, ruhban mektebi ve mezarlık gibi yapılar tesis edilmiştir. Bu kurumlar, İstanbul'daki Bulgar nüfusunun artmasında kilit rol oynamıştır. Bulgarlara ait ilk okulun temeli ise 1849'da Stefan Bogoridi'nin bağışladığı Haliç kıyısındaki arsa üzerine atılmıştır. Bulgar kaynaklarında "Metoh" olarak anılan 25 odalı bu yapının asıl amacı hacıların ihtiyaçlarını karşılamaktır; ancak binanın birinci katı, 1857 yılından itibaren Bulgar cemaatinin önemli bir eğitim merkezine dönüştürülmüştür (Şenyurt, 2018: 275-277, 288). Ortaköy'deki Bulgar Eksarhhanesinin yangınla kullanılamaz hale gelmesi üzerine, Şişli'de yeni bir bina için arsa arayışı başlamıştır. 1894'te Emlâk-ı Hümayun üzerinden başlatılan tetkikler sonucunda, devletin sadık tebaayı ödüllendirme ve Fener Patrikhanesini dengeleme politikasıyla süreç hızlandırılmıştır. Müslüman ahalinin muhtemel itirazlarını önlemek amacıyla; yabancı temsilciliklerin ve gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu Şişli bölgesi tercih edilmiştir. Nihayet 15 Mayıs 1907'de, Eksarh Efendinin talebiyle Bulgar Hastanesi civarındaki arsa satın alınmıştır. Çevrede Hristiyan hanelerinin ve Bulgar kurumlarının bulunması, buranın Eksarhane inşası için en uygun yer kabul edilmesini sağlamıştır (Şenyurt, 2023: 175-204).

Bulgarların, özellikle Balkanlar'da Ortodoksluğun yayılmasındaki katkıları büyük olsa da Fener Patrikhanesi ve Rum cemaati nezdinde sürekli dışlanmış; yoğun baskı ve tehditlere maruz kalmışlardır. İstanbul'daki Papazevinin resmen onaylanması, Bulgarların ayrı bir cemaat ve millet olarak

tanınması yolunda tarihî bir dönüm noktası olmuştur. Bu gelişme, “tüm Ortodokslar Rum'dur” anlayışını yıkarak Bulgarlar arasındaki kimlik belirsizliğini gidermiştir. Zira XIX. yüzyıl Balkanlarında Rum Patrikhanesi'nin dinî otoritesi, Rum kültürünün diğer Ortodoks milletler üzerinde kurduğu millî baskının dayanağı haline gelmişti (Güllü, 2021: 156-157). Tanzimat Fermanı ile başlayan değişim süreci, 1856 Islahat Fermanı ile yerleşik yapıyı temelinden sarsmıştır. Patrikhanenin tek merkez olma iddiasına karşı çıkan Bulgarlar için Hilaryon'un, 5 Ekim 1858'de İstanbul Bulgar Kilisesi Piskoposluğuna tayin edilmesi; baskıcı yapının çöküşünü müjdeleyen önemli bir adım olmuştur. Bu gelişme, Rum olmayan diğer Ortodoks topluluklarda da millî bilinç arayışını tetiklemiştir. Patrikhanenin müdahale alanının diğer gruplara da yönelecek olması, Bulgarların üzerindeki yükün hafifleyeceği ve daha geniş bir hareket alanı bulabilecekleri ümidini güçlendirmiştir (Peremeci, 1942: 198).

Bu meydan okumayı kabullenemeyen Patrik Kirollos, bir nikâh törenini bahane ederek Bulgar papazlarını aforoz etmiş ve 12 Temmuz 1859'da Papazevini kapatmıştır. Baskılar üzerine Metropolit İlarion Makariopolski öncülüğünde birleşen Bulgarlar, Rum Patrikhanesi'nden kopma kararlılığını ilan etmişlerdir. Nihayet 3 Nisan 1860'taki Paskalya Ayininde tarihî bir kırılma yaşanmıştır. Ayin sırasında Rum Patriği'nin adının anılması gereken bölümde cemaat, “Patriği zikretme, Sultanı zikret!” nidalarıyla tepki göstermiştir. Bunun üzerine Makariopolski; önce Padişah'ın, ardından eski Bulgar piskoposlarının adlarını anarak Fener Patrikhanesi'nin meşruiyetini tanımadıklarını resmen ilan etmiştir (Tuğlacı, 1984: 69-70). Bazı Bulgarlar, tepkilerini göstermek adına Ermeni Kilisesi'ni ziyaret ederek Rum Ortodoks serpuşu yerine Ermeni Katolik külâhını tercih edebileceklerini sergilemişlerdir (Şentürk, 1992: 216-219). Bâbîâli, toplumsal huzurdan endişe etse de Patrikhaneye karşı bir denge unsuru oluşturmakta kararlıydı. Bu doğrultuda, Bulgar Katolik cemaatinin teşkili için Papa ile kurulan temaslara destek vermiş ve 1861'de Josif Sokolski'nin Bulgar Katolik Başpiskoposu olarak tanınmasını sağlamıştır. Bu gelişmeden memnuniyet duyan Fransa da Bulgarlara destek vermeye başlamıştır. Osmanlı yönetimi, Katolik Bulgarları resmen tanıırken tarafları sükûnete davet etmişse de mevcut gerginlikte köklü bir değişim yaşanmamıştır (Türkan, 2022: 620-622).

2.2. Dinî Tahakkümün Tasfiyesinin Tasdik ve Meşruiyet Vesikası Olarak 1870 Eksarhlık Fermanı ve İlanında Rusya'nın Rolü

Patrikhanenin nüfuzunu kaybetmesi ve Bulgarların davalarında ilerleme kaydetmesi, onların kararlılığını ve Bâbîâli'ye olan güvenlerini artırmıştır.

1866 yılına gelindiğinde, milli kilise taleplerini Tırnova Patrikliğini canlandırma arzusuyla birleştirmeleri, bağımsız bir milli devlete ilerleme hedeflerini de açığa çıkarmıştır. Bulgarların, yoğun oldukları bölgelerin Padişah'a bağlı özerk bir krallığa dönüştürülmesi talebi Bâbiâli tarafından reddedilmiştir. Buna rağmen Osmanlı yönetimi, gergin Türk-Yunan ilişkilerini de dikkate alarak Bulgarlara karşı ölçülü ve dengeleyici tutumunu sürdürmüştür (Iorga, 2005: 461). 1868 yılının Ekim ayında milli kiliseleri olacak Eksarhlık henüz kurulmamış olsa da Bulgarlar mücadeleye devam etmişlerdir. Nihayet 10 Mart 1870 tarihinde Sultan Abdülaziz'in fermanının yayımlanmasıyla Bulgarlar, kendi milli kiliselerini kurma hakkını elde ettiler. Bu gelişme, Balkanlar'daki Bulgar varlığının resmen tescil edilmesi anlamına geliyordu (Lütfi Efendi, 1988: 91-92).

Bu fermanla Bulgar Eksarhlığı ruhani bir kurum olarak kurulmuş (BOA, İ. Bul., Nr. 104, 1870); böylece Bulgar Ortodoksların dini yetki ve sorumlulukları Fener Patrikhanesi'nden Eksarhlığa devredilmiştir. Fermanla, Eksarhın görevini bağımsızca yerine getirebilmesi için Patriğin kuruma müdahalesi yasaklanmıştır. Hiyerarşik bağın korunması amacıyla dualarda Patriğin isminin anılması ve Eksarhın seçildikten sonra Patrikçe onaylanması şart koşulurken, mezhepsel konularda eş güdüm vurgulanmıştır. Yetki sınırlarına dair ise nüfusunun üçte ikisi Bulgar olan bölgelerin, talep etmeleri durumunda Eksarhlığa bağlanabilme hakkı yasal güvenceye alınmıştır (BOA, Y.A. HUS, 377/92-1, 1897). Bu düzenlemelere rağmen Makedonya'da Eksarhlık ile Patrikhane arasında çetin bir mücadelenin fitili ateşlenmiş; Bulgar millî davası kamu güvenliğini tehdit etmeye başlamıştır. Bulgarlar bu süreçte iki koldan hareket ederek; bir yanda kilise ve mektep inşasıyla kültürel-dinî sahada ılımlı bir mücadele yürütmüş, diğer yanda ise çetelerle silahlı bir direniş başlatmışlardır. Bâbiâli ise bu çift taraflı tehdide karşı, yerel idarenin tavsiyeleriyle hem istihbarat faaliyetlerini artırarak hem de askerî tedbirleri devreye sokarak asayişî korumaya çalışmıştır (Köseoğlu, 2025: 994-997).

Bu süreçte Patriğe, Ortodoks dünyasının başı sıfatıyla kutsal yağı takdis etme imtiyazını koruması şartıyla Eksarhı tanıması emredilmiştir. Ancak Patrik, süreci yavaşlatmak amacıyla konsül toplanmasını teklif etmiş ve Mahmud Nedim Paşa aracılığıyla Bulgar Piskoposları hakkında sürgün kararı çıkarttırmıştır. Tüm bu engelleme girişimlerine rağmen, Şubat 1872'de ilk Bulgar Eksarhının tayin edilmesine engel olamamıştır (Iorga, 2005: 460-463). Patrikhaneye bağlı Balkan Slavlarını da kendi nüfuz alanına çekmeye çalışan Bulgar Ortodokslar, resmî statü kazanmalarına rağmen Patrikhanenin fiili

tahakkümünün son bulmaması üzerine duydukları rahatsızlıklarına dair Bâbîâli'ye şikâyetle devam etmişlerdir. Bu süreçte Bulgarlar, kendi kültürlerine uygun eğitim ve ibadet usullerine kavuşma taleplerini kararlılıkla sürdürmüşlerdir (Hacısalihioğlu, 2018: 189-190).

1870 Eksarhlık Fermanı ile Bulgar Ortodoks cemaati, uzun mücadeleler neticesinde müstakil kilisesine kavuşmuştur. Fermana göre şekillenen nizamnameyle Eksarh, metropolitlerin en üst rütbelisi olarak tanımlanmış; Fener'deki Bulgar Kilisesi ve Papazevinin Eksarhlığa bağlanmasıyla Bulgarlar, Rum Patrikhanesi'nden tamamen ayrılmıştır. Bâbîâli bu hamleyle, Patrikhanenin istismara açık geniş imtiyazlarını daraltmıştır. Osmanlı yönetimi hem kurumu ikaz etmek hem de kendisine çeki düzen vermesini sağlamak amacıyla, Bulgarların yoğun olmadığı bazı köyleri dahi Eksarhlığın yetki sahasına dâhil ederek hassas bir denge kurmuştur (Tokay, 1995: 24). Eksarhhanenin kuruluşuyla yetki sahasının daralacağından emin olan Patrikhane, diğer Ortodoks milletlerin de Bulgarları takip edeceği endişesine kapılmıştır (Driault, 1328: 278-279). Bu sebeple Patrik Grigorios, Eksarhhanenin meşruiyetinin ancak kendilerine veya bir konsüle bağlı olduğunu, Bâbîâli'nin müdahale hakkı bulunmadığını iddia ederek istifa etmiştir. Ancak nizamnameler uyarınca istifa süreçlerinde son söz Padişah'a ait olduğundan, bu istifa kabul edilmiştir. Patrikhanenin uzlaşmaz tavrında, Papalığın otoritesini taklit etme çabası gözden kaçmamaktaydı. Rus Kilisesi ise bu gerginliği, rakibi olan Fener Patrikhanesi'nin nüfuzunu kırmak için fırsat görmüştür. Rusya, Eksarhlığın kurulmasını Panslavizm adına bir kazanç olarak değerlendirip stratejik sebeplerle Bâbîâli'nin kararını desteklemiştir (Özmen, 2022: 1-2).

XV. yüzyılın başlarından itibaren Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlanarak etkisizleştirilen Bulgar Kilisesi ve cemaati, bu süreçte millî kimliklerini ve bağımsızlık umutlarını kaybetme endişesiyle büyük bir varlık mücadelesi vermiştir. Nihayet 27 Şubat 1870 tarihli fermanla Bulgarlar, Patrikhanenin aforoz tehditlerine rağmen millî kiliselerinin varlığını resmen kabul ettirmiş; Rum baskısına boyun eğmeyeceklerini ve dinî özerkliklerini kullanacaklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Ferman, Bulgar Kilisesine özerklik tanıyan ve Bâbîâli'nin ruhani krizleri çözme tecrübesini yansıtan tarihî bir belgedir. Bulgarlar, bu süreçte Fener Patrikhanesi'nin otoritesini tamamen yok sayma eğilimi göstermişlerdir. Hukuki açıdan ferman, 1856 Islahat Fermanı'ndan itibaren Bâbîâli'nin sergilediği kararlı duruşun sonucudur. Osmanlı yönetimi, genel asayiş adına iki Ortodoks cemaat arasında tarafsız kalarak ve dengeleri gözeterek adalet ilkesiyle hareket

etmiştir. Kilise kurallarına aykırı hüküm içermeyen bu düzenleme, esasen 1867’de Rum Patriği’nin de katılımıyla oluşturulan heyetin hazırladığı 1869 tarihli taslağı temel almıştır (Çipof, 2020: 258-259).

Bulgarlar, Türk inanç havzasından koparak önce Slavlık, ardından Ortodokslukla kurdukları irtibat neticesinde “Slav Ortodoks” potasında erimişlerdir (Tansü ve Çerkezoğlu, 2020: 491-492). İnançın Ruslar arasında yayılmasında etkin rol oynamalarına rağmen Ortodoksluk, zamanla Rus kimliğinin parçası olmuştur. Osmanlı’nın gerileme sürecinde tüm Ortodoksların koruyuculuğunu üstlenen Rusya; Bulgarların tarihî emeğini takdir ederek onları diğer Ortodokslardan bir adım öne çıkarmıştır (Mehtioğlu, 2024: 30, 62, 66, 70, 77). Panslavizm savunucusu olan ve 1864 yılında İstanbul’a elçi atanan İgnatiyef, Slavların bağımsızlığını ve İstanbul’un Rusya’ya dahil edilmesini temel hedef belirlemişti. Bu doğrultuda, siyasi ve silahlı mücadelenin gerekliliğine inanarak uygun şartları oluşturma gayretindeydi. Osmanlı yöneticileri üzerindeki nüfuzunu kullanarak Slav halklarını isyana teşvik etmiş, ıslahatları etkisiz bırakarak kargaşa ortamı yaratmaya çalışmıştır. Nihayet, “Nedimof” olarak adlandırılan Sadrazam Mahmut Nedim Paşa üzerindeki etkisiyle, Bulgar Eksarhlığının kurulmasını sağlayan 13 Mart 1870 tarihli fermanın ilanında kilit rol oynamıştır. İgnatiyef bu hamlesiyle Bulgarları, Rum Patrikhanesi’nin dinî tahakkümünden resmî olarak kurtarmış; onları Rusya himayesindeki bir yönetime devrederek Bulgar millî hareketinin ivme kazanmasında pay sahibi olmuştur (Keleş, 2008: 131).

3. İdâre-i Maslahat Açmazında Bir Kısır Döngü: Patrikhanenin Tehditkâr İmtiyaz Israrı ile Eksarhanenin İtaatkâr Mücadelesi ve Bâbîâli

3.1. Takdir ile Tekdir Arasında Eksarhanenin Türkiye Ayini ve Patrikhanenin Afroz Tehdidi Altında Nüfuz Mücadeleleri

Eksarhlık Fermanı Hristiyan dünyasında büyük yankı uyandırmış; Rusya bu gelişmeden memnuniyet duymuştur. Eksarhhanenin kuruluşu, Panhelenizm ile Panslavizm arasına adeta duvarlar örmüş ve Rus-Yunan münasebetlerinde soğuk rüzgârlar estirmiştir (BOA, İ. Bul., Nr. 110, 1871). Bu kırılma neticesinde Rumlar ile Bulgarlar arasındaki bağlar tamamen kopmuş, Rusya’nın Panslavizm siyaseti güç kazanmıştır. Fermanın tasdikiyle öz güven kazanan Bulgarlar, bir meclis oluşturarak Vidin Piskoposu Antimos Efendi’yi Eksarh seçmişlerdir (BOA, İ. Bul., Nr. 112, 1872). Padişah’ın 16 Nisan 1872’de bu seçimi onaylaması üzerine yeni Eksarh, devlete ve Padişah’a sadakatini bildirmiştir (İnalcık, 1946: 696). Bulgarlar millî bir kuruma

kavuşsalar da bunu kabullenemeyen Patrikhane, onları tehditlerle yıldırırmaya çalışmıştır. Buna mukabil Eksarhhane, itaatkâr tavrıyla Bâbîâli'nin desteğini korumuştur. Kiliselerine kavuşan Bulgarlar, devlete şükranlarını sunmak amacıyla bir "Türkiye Ayini" tertip etmişlerdir. 7 Temmuz 1872'de yeniden aforoz tehdidiyle karşılaşsalar da kazandıkları müstakil konumun güveniyle bağımsızlık yolundaki ümitlerini güçlendirmişlerdir (BOA, İ. Bul., Nr. 116/2, 1872).

Patrikhanenin baskılarından bıkan Bulgarlar, muhtemel saldırıları bertaraf etmek amacıyla her fırsatta Padişah ve Bâbîâli'ye şükranlarını sunmuşlardır. Ancak Fener Patrikhanesi, Bulgarlar üzerindeki nüfuzunu sürdürme inadından vazgeçmeyerek Bulgar din adamlarını sürgüne göndermeye devam etmiştir. Bunun somut bir örneği, Eğridere'nin Palanka köyünde görevli üç papazın sürgün edilmesidir. Köy cemaati, Sultan Abdülaziz'e başvurarak mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmiştir. Kiliselerinin meşruiyetine dair resmî fermanları olmasına rağmen Patrikhanenin taarruzlarından endişe duyan halk; bu tezadın giderilmesi için devletin müdahalesini beklediklerini dile getirmişlerdir (BOA, İ. Bul., Nr. 112/9, 1872). Fener Patrikhanesi'nin baskılarından resmen kurtulmuş olmalarına rağmen bu durumun fiilen sürdüğünü belirten Vidin kazası Bulgarları da yaşadıkları mağduriyetleri ilgili mercilere iletmışlerdir. Cemaat; kendi idareleri altında, gelenek ve göreneklerinin esas alındığı bir eğitim ve ibadet düzenine bir an evvel kavuşma taleplerini kararlılıkla yinelemiştir (BOA, İ. Bul., Nr. 112/9, 1872).

Osmanlı İmparatorluğu, dâhili meselelerle boğuşurken diğer yandan bu durumdan istifade etmek isteyen dış güçlerle mücadele ediyordu. Kırım Harbi sonrası kâğıt üzerinde Avrupa devleti sayılan imparatorlukta (Ponting, 2015: 501-515); harici baskıları bertaraf etmek amacıyla 23 Aralık 1876'da ilan edilen Meşrutiyet'ten beklenti büyüktü. Ancak 93 Harbi bahanesiyle Meclis-i Mebusanın tatil edilmesi hürriyet ortamını sona erdirdi. Rusya karşısındaki mağlubiyetini Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla tescil etmek zorunda kalan Osmanlı; Bulgaristan'ın özerk bir prenslik hâline gelmesini de kabul etmiştir (Eltut, 2007: 125-128). Bulgarlar, Fener Patrikhanesi'ne karşı yürüttükleri mücadele sonucunda Bâbîâli'nin desteğiyle Eksarhlığı kurmuş ve millî devlet hedeflerini büyütmüşlerdir. Rusya'nın dinî ve kavmî desteğiyle güçlenen bu süreçte Osmanlı Devleti, bekasını korumak adına hassas bir denge siyaseti izlemiştir. Bulgaristan'ın özerkliğe ve nihayet tam bağımsızlığa geçişini mecburen tanıyan Bâbîâli; bu dönemde dahi Eksarhlığın ihtiyaçlarını karşılama konusunda titiz davranmıştır. Ancak, Patrikhaneye yaşanan kronik

ihtilaflar nedeniyle Bulgarların yoğun olduğu bölgelerden Bâbiâli'ye şikâyetler gelmeye devam etmiştir (Ekinci, 2008: 15, 45, 76-77).

Bulgarlar, mücadeleleri boyunca devletten gördükleri desteğe teşekkür ederek bu ilginin devamını talep etmiş (BOA, İ. Bul., Nr. 361/1, 1884), aynı zamanda Rumlara karşı meşru müdafaa hakkını kullanmışlardır. Bâbiâli ise Bulgarları, hukuki meşruiyete zarar vermeden ve mağduriyetlerini gözeterek gayri resmî olarak desteklemeyi sürdürmüştür (BOA, Y.K.P.E. Ek, 86-1/90, 1885). Patrikhane, Bâbiâli'nin bu desteğinin farkındaydı ve Eksarhlığı lağvettirmek için her yolu deniyordu. Patrik, akideye aykırılık iddiasıyla Rumeli'de Rum metropolitleri ile Bulgar din adamlarının aynı bölgede bulunmasına karşı çıkıyor; Bulgar ruhbanın görevden el çektilmesinde ısrar ediyordu (BOA, İ. DH, Nr. 93052, 1890). Patrikhane'nin engellemelerine rağmen Bulgar Ortodoksları kendi yollarında yürümeyi sürdürmüştür. Nitekim 25 Haziran 1890'da Fener'deki Bulgar Kilisesi'nin inşasına ruhsat verilmesi üzerine Patrikhane (Ergin, 1995: 4012), Bulgar piskoposlarına verilen beratların geçersiz olduğunu iddia etmiştir. Bulgarların şizmatik olduklarını ve özel kıyafetler giymeleri gerektiğini savunan Patrikhane, Eksarhlığın lağvını talep edecek kadar ileri gitse de istediği sonucu alamamıştır (BOA, Y.A. HUS, 237/32, 1891).

Bâbiâli, Patrikhanenin Rum isyanları ve Yunanistan'ın bağımsızlık sürecindeki rolünü bildiğinden, Eksarhlığın tesisiyle gerilen ilişkilerin eski hâline dönmeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle, özerk Bulgaristan'ın tek başına bağımsız bir güç olmasını engellemek amacıyla Bulgar Ortodoksları memnun etme siyaseti izlemiştir. Bu strateji doğrultusunda 1895 yılında, Bulgar cemaatinin taleplerini karşılayarak Debre ve Perlice gibi beldelerde çok sayıda metropolithanenin faaliyetine izin vermiştir (BOA, Y.A. HUS, 327/42, 1895). Bu hadiseler, Patrikhanenin sadece maddi nüfuzunu sınırlamakla kalmıyor, manevi itibarını da sarsıyordu. Patrikhanenin baskılarını artırması üzerine, Eksarhlığın Bulgaristan'a taşınacağı söylentisi yayılmıştır. Patrik bu durumu fırsat bilerek Bulgar Prensi ile iletişime geçmiş; Eksarhlığın Sofya'ya taşınmasının prensliğin nüfuzunu sarsacağını iddia ederek ortak hareket etmeyi teklif etmiştir. Ancak bu teklifi kabul etmek, Bulgarların o güne dek elde ettikleri tüm kazanımları yok sayıp eski bağımlı statülerine dönmeleri anlamına geliyordu. Bu nedenle Patrikhanenin teklifi tereddütsüz reddedilmiştir (BOA, Y.A. HUS, 351/59, 1896).

Kısa süreliğine de olsa eskiye dönüleceği hayaline kapılan Patrikhane, Eksarhlığın bu kapıyı kapatmasıyla hayal kırıklığına uğramıştır. Bâbiâli ise

Patrikhanenin beklentilerinin aksine Ustrumca, Debre ve Manastır gibi bölgelerde yeni metropolitliklerin açılmasına izin vermiştir. Doğu Roma ideallerinden uzaklaştırıldığını hisseden Patrikhane, Bulgar metropolitliklerinin açılacağı yerlerdeki Rum din adamlarının geleceğinden endişe etse de Bâbiâli'nin, kazanılmış hakların korunacağına dair teminat vermesiyle bu kriz aşılmıştır (BOA, Y.A. HUS, 89/55, 1897). Tedbirli davranan Bâbiâli, Bulgar metropolitliklerine tahsis edilen beratların yaratacağı olumsuz etkiyi öngördüğünden, Adliye Nazırının Patrik ile bizzat görüşmesini kararlaştırmıştır (BOA, Y.A. RES, 89/65, 1897). Nazır, görüştüğü Patrik VII. Anthimos'a devletin yükümlülüklerini vurgulayarak Rum cemaatini teskin etmesini, aksi halde yaşanacaklardan sorumlu tutulacağını bildirmiştir. Olası bir infiali önlemek adına görüşme gizli tutulmuş; ayrıca Rum metropolitlerinin statülerinin korunması ve gelir kayıplarının telafisi için bütçeden ek ödenek ayrılması kararlaştırılmıştır (BOA, Y.A. HUS, 89/65, 1897).

Bâbiâli'nin desteğiyle güçlenen Bulgar Ortodokslar, Rumların yöntemlerini benimseyerek Patrikhanenin kontrolündeki kilise ve okullarda hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Karşılıklı işgallerle tırmanan çatışmalarda her iki taraf da birbirini işgalcilikle suçlamıştır (BOA, Y.A. RES, 395/75, 1899). Hâkimiyet mücadelesi, kuşkusuz her iki cemaatin merkezleri tarafından yönlendirilmekteydi. Eksarhlığın ardından Bulgar Prensliğinin kurulması, mücadelelerin daha da sertleşmesine yol açmıştır. Bu süreçte Bâbiâli'nin, Rumlarla kıyaslandığında Bulgarları "ehvenişer" (kötünün iyisi) olarak görmesinin etkisi büyüktür (BOA, Y.A. HUS, 409/70, 1900). Bâbiâli'nin bu tutumu Patrikhaneyi rahatsız etmiş; devletin olumlu yaklaşımına paralel olarak Patrikhanenin baskı ve şiddet eylemleri de artmıştır. Bu şiddete karşı Bulgarların sergilediği kitlesel tepkiler, geniş çaplı protestolara dönüşmüştür. Bunlar arasında en dikkat çeken ise Filibe ve Varna'da Rumlar ile Patrikhane aleyhine düzenlenen nümayişler olmuştur (BOA, Y.A. HUS, 437/12, 1902).

Bâbiâli, Balkanlar'da Fener Patrikhanesi'ni dengelemek amacıyla Eksarhlığı stratejik görse de tarihî itibarı olan Patrikhaneyi tamamen dışlayamıyordu. Eksarhlığın gördüğü destekten cesaret alan Bulgarlar, Drama'da Rumlarla ortak kullandıkları okul ve kilisenin kendilerine iadesini talep ettiler. Ancak tetkik heyeti, mülkün köken itibarıyla Patrikhaneye ait olduğu gerekçesiyle bu talebi reddetti. Bulgarların itirazları neticesinde gerginlik tırmanmış; Bâbiâli husumeti önlemek adına kiliseyi kapatmaya karar verdiyse de Patrikhane'nin girişimiyle kurumlar tekrar Rum cemaati

EKSARHANENİN KURULUŞUNDAN KİLİSELER KANUNUNA:
BULGAR ORTODOKSLARININ RUM PATRİKHANESİ
KARŞISINDA MEŞRUIYET VE VARLIK MÜCADELESİ

lehine açılmıştır (BOA, TFR.1.ŞKT, 49/4852, 1903). Rumlar ve Bulgarlar arasındaki mücadelede, tarafların birbirini fesatla suçlaması sıradan bir durum hâline gelmişti. Metropolitler, karşı tarafı sürekli Bâbîâlî'ye ihbar ediyordu. Örneğin Florina Rum metropoliti; Manastır Bulgar metropolitinin köyleri gezerek cemaati kışkırttığına dair resmî şikâyetle bulunmuştur (BOA, TFR.1.KNS, 2/125, 1903). İsteddiği neticeyi alamayan Rumlar, eşkıya gruplarından müdahale talep etmekten çekinmemişlerdir. Bu çağrıyla saldırıya geçen eşkıyaları yüreklendiren Rum papazları, dinî kimliklerini kullanarak Bulgarları sindirmeye çalışmışlardır (BOA, TFR.1.A, 10/952, 1903).

Bâbîâlî, Rum Patrikhanesi ile Bulgar Eksarhlığı arasındaki kilise, okul ve nüfus ihtilaflarını Patrikhanenin nüfuzunu kısıtlamak için fırsat görse de dâhili huzursuzluğun dış müdahalelere yol açmasından endişe duyuyordu. Eksarhlığın kuruluşundan önce tüm Ortodokslar, Patrikhane kayıtlarında “Ortodoks” veya “Rum” olarak geçmekteydi; o dönemde bu duruma kayda değer bir itiraz yükselmemişti (Kara, 2020: 546). Avrupa’da; coğrafi keşifler, sanayi inkılâbı, reform ve Rönesans ile güçlenen entelektüel sınıfın çabaları, Fransız İhtilali ile filizlenmiş, 1830 ve 1848 ihtilalleriyle kıtayı hukuken yeniden şekillendirmiştir. Hürriyet, eşitlik ve özellikle milliyetçilik kavramları mevcut nizamı sarsarken; bu süreç değişim önündeki engelleri kaldırmış ve geniş bir ufuk açmıştır (Karaman, 2018: 66). Bu yeni süreçte, daha önce Rum olarak anılmaktan rahatsızlık duymayan Osmanlı tebaasını oluşturan farklı unsurlar; artık kendilerini Bulgar, Sırp, Rum ve Ulah olarak tanımlama ve bu kimlikleriyle tanınma taleplerini yükseltmeye başlamışlardır (Sagun, 2023: 798-799).

Osmanlı İmparatorluğu’nda milliyetçiliğin yayılmasıyla dinî aidiyetin yerini millî kimlik almış; bu durum müstakil kilise taleplerini doğurmuştur. Ortodoks Bulgarlar, “Ortodoksluğa evet, Rumluğa hayır” ilkesiyle hareket ederek her türlü baskıya rağmen Eksarhlığı kurup Patrikhaneden ayrılmayı başarmışlardır. Nüfuzu artan Eksarhlık taraftarları, Patrikhaneyi kayıtları tahrif ederek Bulgarları “Rum” göstermekle suçlarken; Patrikhane ise onları gerçekleri inkâr etmekle itham etmiştir (BOA, Y.MTV, 257/10, 1904). Nüfus ve nüfuza bağlı olarak kilise ile okulların el değiştirmesi sıradanlaşmıştı. Özellikle Patrikhanenin ruhban sınıfı üzerindeki etkisi, köy kiliselerinin Rumlara teslimini kolaylaştırıyordu. Bu durumdan rahatsız olan Bulgar Ortodoksları, Manastır’ın Berasinik köyündeki kilisenin Rumlara verilmesine sert tepki göstermiş; mülkiyetin kendilerine ait olduğunu ispat ederek haklarını savunmuşlardır (BOA, TFR.1.KNS, 4/357, 1904).

3.2. Tahammülsüz Tazyik ile Merasimsiz Defnin Vakur Çaresizliği Arasında Bâbîâlî'nin Hikmet-i Hükûmeti: 'Hükümet Aforoz Makamı Değildir!'

Eksarhlık ve Patrikhane arasındaki çatışmanın özü, “üstünlük ve bağlılık” konusundaki uzlaşmazlıktı. Bâbîâlî'ye göre; Patrikhane dış destekli kibrinden, Eksarhlık ise kazandığı dinî bağımsızlığın vakarıyla hareket etmekten vazgeçmiyordu. Bu sorunlar, devletin bekasını tehdit eden uluslararası bir krize dönüşmüştür. İhtilafın merkezinde ise kilise ve okullardaki dil tercihi yer alıyordu. Eksarhlığın kuruluşuyla alevlenen Rumca-Bulgarca tartışmasına zamanla “Bulgarca mı, Slavca mı?” sorusu eklenmiştir. Örneğin Pirlepe'de Slavca yapılan ayinlerin Bulgarcaya dönüştürülmesi üzerine, Bulgarca anlamayan Slavların 1903'te kendi dillerinde ibadet talep etmesi bu bölünmenin net örneğiydi (BOA, TFR.1.ŞKT, 48/4759, 1903). Patrikhaneye sadık kalan Slavlar ise Rumca ayinlerden bir şey anlamadıkları için dilsel bir mahkûmiyet yaşıyorlardı. Sırf kendi dillerinde ibadet edebilmek için Eksarhaneye dâhil olma girişimlerinde bulunmaları, kilise kavgasının inançtan ziyade dil üzerinden yürütülen bir varlık davasına dönüştüğünü ortaya koymaktaydı (BOA, TFR.1.ŞKT, 48/4759, 1904).

Rumların dış desteği, Bulgarlarınkiyle kıyaslanamayacak kadar güçlüydü; Avrupalı devletlerin çoğu onları hararetle müdafaa ediyordu. Bulgar Ortodoksları ise Patrikhaneyi küstürmekten çekinen Rusya'nın sınırlı desteğine mahkûm kalmıştı. Eksarhlığın kurulmasıyla başlayan dil tartışmalarının da bu desteği zayıflattığı unutulmamalıdır (BOA, Y.A. HUS, 466/71, 1904). Diğer taraftan Rumlar, azınlıkta kaldıkları bölgelerde kilise yönetimini kaybedince, kutsal eşyaları çalmak dâhil her yola başvurmuşlardır (BOA, TFR.1.KNS, 1904). Rum kültürünü baskın kılmak adına sergilenen bu tutum, nüfuz mücadelesinin keskinliğini göstermektedir (BOA, TFR.1.ŞKT, 39-3805, 1904). Patrikhane, tüm Ortodoksları Rum saydırmak adına şiddete başvurmaktan çekinmiyordu. Bunun sonucu olarak Rum eşkıyaları, Eksarhlığı seçen Sehova köyünden iki kişiyi katletmiştir. Bu cinayetler, kilise tercihinin sahada nasıl bir beka mücadelesine dönüştüğünü ispat etmektedir (BOA, TFR.1.SL, 82/8172, 1905). Patrikhane himayesinde suç işleyen çetelere yardım edenler kolluk kuvvetlerince yakalanmaktaydı. Sabuncu Toşi'yi katledenlerin Rum Manastırı Papazı Hristo ve hizmetkârları olduğunun tespiti, Patrikhanenin olaylarla bağına dair çarpıcı bir delildir. Ayrıca çetecileri tedavi eden Doktor Rizo da Vodine'de tutuklanmıştır (BOA, TFR.1.SL, 68/6712, 1905).

XIX. yüzyılın sonunda kurulan Eksarhlığın meşruiyet tartışmaları bitmesi gerekirken, XX. yüzyılın başlarında dahi Patrikhanenin bu kurumu yok saymayı sürdürdüğü ve Bulgarları sindirmek için tahammülü imkânsız tazyiklerine devam etmesinden anlaşılmaktadır. Bulgarların yoğun olduğu bölgelere ısrarla Rum metropolitler tayin edilmesi, Rum eşkiyanın daha rahat hareket etmesini sağlarken, çatışmaların şiddetinin artmasına da sebep olduğundan, kilise kavgasını ve statüko dayatmasını kronik hâle getirmişti (BOA, TFR.1.KNS, 7/685, 1905). Rumlar, bir yandan Bulgarları Rumlaştırma siyaseti güderken diğer yandan Sırlarla ittifaklar tesis ediyorlardı. Bu iş birliği, Rum nüfusun cılız olduğu mahallerde dahi Bulgar kiliselerinin işgalini kolaylaştırıyordu. Patrikhanenin tahammülü güç tazyikleri sebebiyle ibadet edecek bir mabet bulmakta zorlanan Bulgarlar; cenazelerinin merasimsiz kalkacağı, hatta ortada bırakılacağı tedirginliğiyle adeta ölümden değil, ölmekten korkar hâle gelseler de yaşadıkları derin çaresizliğe rağmen vakur tavırlarından hiçbir surette taviz vermemekteydiler (BOA, TFR.1.KNS, 10/944, 1905). Rumlaştırma çabalarının önündeki en büyük engel olan Bulgar papazları, Rum eşkıyalarının hedefi olmuştur. Kesriye'nin Oşince köyünde Bulgar din adamları katledilmiş; Drenova köyünde ise Bulgarca kitaplar yakılarak kültürel bir imha süreci yürütülmüştür (BOA, TFR.1.MN, 70/6918, 1905). Patrikhanenin baskılarıyla mabetlerinden mahrum kalan Bulgarların, ailelerinin yaşayacağı ıstırap nedeniyle ölümlerinin ortada kalmasından duydukları bu korku 1907 yılında da devam etmiştir (BOA, TFR.1.ŞKT, 118/11717, 1907).

Patrikhane, cemaati canından bezdiriyor ve kendisine dönmeleri için her yolu mübah sayıyordu. Bu baskının somut örneği olarak Rum eşkıyalar, Eksarhlığa bağlı İzborçka köyü ahalisine uyguladıkları ablukanın ancak Patrikhaneye dönmeleri şartıyla kaldırılacağını ihtar etmişlerdir (BOA, TFR.1.SL, 148/14733, 1907). Patrikhanenin talimatıyla hareket eden Rum eşkıyası, Bulgar Ortodokslar için hayatı çekilmez kılıyordu. Rum metropolitinden “Rum olduklarına dair” resmî belge alamayan Bulgarların, iş için dağa gitmelerine bile izin verilmiyordu. Bu durum, dinî aidiyet belgesinin bölgede bir çalışma ve hayatta kalma ruhsatına dönüştüğünü ortaya koymaktadır (BOA, TFR.1.SL, 150/14916, 1907). Rum çeteleri, katlettikleri Bulgarların cesetlerine notlar ilâştirerek, Patrikhaneye dönülmediği sürece cinayetlerin süreceği ihtarında bulunuyor; tek kurtuluşun eski kiliselerine rücu etmek olduğunu vurguluyorlardı. Bu dehşet verici yöntem, dinî aidiyetin kanlı bir yıldırma politikasıyla nasıl dayatıldığının en açık vesikasıdır (BOA, TFR.1.MN, 144/14375, 1907).

Patrikhane, kargaşadan beslendiği için Bulgar ve Ulah dayanışmasına dahi tahammül edemiyordu. Menlik metropoliteninin, Bulgarların evinde Ulahların kaldığını tespit etmesi üzerine ev sahibi Miloş, metropoliten emriyle Rum çetelerince katledilmiştir. Benzer infaz tehditleri, kitleleri ya köylerini terk etmeye ya da zorla mezhep değiştirmeye mecbur bırakmıştır (BOA, TFR.1.SL, 132/13153, 1907). Bu olayların çoğu Yunan resmî temsilcilerinin yönlendirmesiyle yaşanmaktaydı. Nitekim Kavala’da bir Bulgar’ı katleden iki Rum’un Yunan Konsolosluğu’na sığındığı tespit edilmiştir. Tahkikatla, konsolosun diplomatik dokunulmazlığını suistimal ederek devlete karşı faaliyet yürüten firari Rumları alenen himaye ettiği ortaya koyulmuştur (BOA, TFR.1.SL, 140/13940, 1907). İmparatorluğa karşı her fırsatı kullanan Patrikhane, dinî kimliğinden sıyrılıp pervasızca “devlet içinde devlet” gibi hareket ediyordu. Öyle ki özerk Bulgar Prenslığı dahi bu denli cüretkâr bir tutum sergilemiyordu. Patrikhane; halkın yanı sıra Bulgar papazlarını da tehdit ve darp yoluyla Rumluğu kabule zorluyordu. Bulgar din adamlarının ruhbanlıklarını tescil ettirme mecburiyeti gibi idari baskılar ve yoğun şikâyetler resmî kayıtlara yansımıştır (BOA, TFR.1.SL, 163/16242, 1907).

Rum çetelerinin saldırıları karşısında emniyet tedbirleri artırılrsa da (BOA, TFR.1.SL, 179/17865, 1908) Rum metropolitlerinin bizzat iştirak ettiği cinayetler vakâ-i âdiyeden sayılmaya başlanmıştı (BOA, TFR.1.ŞKT, 106/10559-2, 1907). Rum nüfusun az olduğu mahallerde yoğunlaşan bu katliamlar, Patrikhanenin Rumlaştırma faaliyetlerinden netice alamamasının bir sonucuydu. Hedef, Bulgarları tasfiye ederek nüfus üstünlüğünü ele geçirmektir; zira Patrikhane, çoğunluğu sağladığı yerlerde kilise ve mekteplere sahip olmanın daha kolay olduğunu bilmekteydi (BOA, TFR.1.A, 34/3382, 1907). II. Meşrutiyet’in ilanı ile doğan umut ikliminde Bâbîâli, meseleleri Meclis-i Mebûsan eliyle çözme kararlılığı sergilese de Bulgaristan 5 Ekim 1908’de bağımsızlığını ilan etti; Bâbîâli ise 1909 Mart’ında bu durumu resmen tanıdı (Burma, 2012: 85). Yüzyıllardır Patrikhanenin tasallutuna direnen Bulgarlar, önce muhtar, ardından müstakil kiliselerini tesis ederek siyasi istiklallerine kavuştular (Sagun, 2023: 798-800). Bağımsızlık sonrası Bulgarlar baskılardan kurtulmayı ümit etse de Bâbîâli, Çatalca gibi bölgelerde statükoyu koruma kararı alarak kiliselerin durumunu muhafaza etti. Bâbîâli’nin bu temkinli tutumu Bulgarlarda tedirginlik yaratırken, Patrikhane bu durumu kendi gücü gibi yansıtarak Rumları teyakkuzda tuttu. İmparatorluğun zafiyetinden istifade eden Patrikhane, Bulgarlara ait mabet ve okulları âtil göstermek için eşyalarını çalacak kadar ileri giderek tacizlerini sürdürdü (Millet, 1908: 31).

Meclis-i Mebûsandaki Rum mebuslar, diplomatik dokunulmazlığın verdiği cesaretle Patrikhanenin pervasız tutumunu meclis çatısı altına taşımış; suçlamaları örtbas etmeye çalışmışlardır. Kilise meseleleri görüşülürken Rum mebusların, kavgadan Bulgarların milliyetçi hırslarını sorumlu tutması üzerine Manastır Mebusu Pançedoref Efendi sert bir karşılık vermiştir. Bu ithamın asıl muhatabının Rumlar ve Patrikhane olduğunu vurgulayan Pançedoref'e destek veren diğer Bulgar mebuslar da Patrikhaneden ayrılmakla ne kadar isabetli bir karar verdiklerini dile getirmişlerdir (Pınar, 2023: 582-583). Manastır Valisinin uyarıları, Rum çetelerinin Eksarhaneye geçen Bulgarlara yönelik artan şiddetiyle doğrulanmaktaydı (BOA, DH.SYS, 29-1/1-6, 1909). Patrikhane, beklediği sonucu alamadıkça baskısını artırırken, hiyerarşiyi hiçe sayarak Bâbîâlî'den Eksarhaneyi resmen “şizmatik/bölücü” ilan etmesini talep etmiş; ancak bu talep, teamül ve hukukî usullerle bağdaşmadığından, devletin hikmet-i hükûmet anlayışının da bir gereği olarak Meclis-i Mebûsan'daki müzakerelerde Rum mebuslara verilen cevapta, “Osmanlı Hükûmeti bir 'afroz makamı' olmadığından söz konusu talebin kabulü mümkün değildir.” denilerek reddedilmiştir (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1985: 260).

Patrikhane, dünyadaki sosyal ve siyasi değişime direnerek imparatorluğun en kadim kurumlarından biri olma vasfına bizzat zarar vermekteydi. Eksarhlık Fermanı'nın ilanından beri Bâbîâlî'nin mezhep işlerine karışamayacağını savunan ve Bulgarları şizmatik ilan eden Rum Patriği, içine düştüğü çelişkiyle, geçmişte reddettiği devlet müdahalesini şimdi kendi afroz kararını tasdik ettirmek için talep eder hale gelmişti. Bu ısrarcı tutum, kurumun değişen dengeler karşısındaki tahammülsüzlüğünü göstermekteydi (Sagun, 2023: 799). Patrikhane'nin bu tavrı ya bir Helen taktığı ya da kurumun içine düştüğü vahametinin göstergesiydi. Tahakkümünü korumak adına sınırlarını zorlayan Patrik, Eksarhanenin açtığı yolu kapatamayacağını ve nüfus ile nüfuz kaybının kaçınılmaz olduğunu idrak edemiyordu. İmparatorluk aleyhine yürüttüğü istismar faaliyetleri, zamanla imtiyazlarının bir kurtarıcı olmaktan çıkmasına ve nüfuzunun büyük ölçüde bertaraf edilmesine yol açacaktı (Atalay, 2022: 437, 447, 449). Kilise ve mektep krizleri yerelde çözülemezince mesele Meclis-i Mebusan'a taşınmıştır. 8 Mart 1910 tarihli oturumda Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, mutaassıp bir Rum olarak Patrikhanenin taleplerini savunmuştur. Kiliselerin Eksarhaneye devrine sertçe karşı çıkan Boşo Efendi, Bulgarları “çıbanbaşı” ilan ederek diğer Ortodoks unsurların sorunu olmadığını iddia etmiştir. Gerçekleri çarpıtan mebus, hiçbir

kilisenin Eksarhlık yetki alanına girmemesi konusundaki ısrarını sürdürmüştür (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1985: 622).

4. Dua ile Dava Arasında Nüfuz ve Beka Mücadelesinde Devletin Kudreti ve Eksarh Yosif Efendi'nin Sadakati: Adaletin Tecellisi Olarak 'Kilise ve Mektepler Kanunu'

4.1. Devletin Kalbindeki Kriz: Nüfuz Mücadelesinden Beka Kaygısına Kiliseler Meselesinin Halli ve Hukuki Zemini: 'Kilise ve Mektepler Kanunu'

XX. yüzyıl başlarında imparatorlukların sonu yaklaşırken, Bâbîâli ve İttihat ve Terakki Fırkası, kilise kavgalarını bir beka meselesi olarak gördüklerinden çözmeye çalışmışlardır. Fener Patrikhanesi ile Rum olmayan Ortodokslar arasındaki bu çatışma, dış müdahalelere zemin hazırlayan tehlikeli bir boyuta ulaşmıştı. Patrikhanenin, söz konusu ihtilafı yalnızca bir rant kapısı yahut nüfuz mücadelesinden ibaret görmeyip, kurumsal itibarını tahkim edecek bir 'namus davası' mertebesine taşımasındaki asıl gaye; Eksarhaneyi tasfiye ederek Ortodoks tebaayı yeniden kendi mutlak otoritesi altında toplamaktı. Ne var ki meselenin, Patrikhane ile Eksarhane arasındaki dinî veya etnik bir çekişmeden çıkıp İmparatorluk için hayati bir beka meselesine dönüşmesi ve sarsıntılı dönemin idrakinde olan Padişah ile Bâbîâli'nin, devletin bekasını korumak için gerekli tedbirleri kararlılıkla devreye sokması bütün hesapları altüst etmekteydi. Patrikhanenin, zamanın ve şartların elvermediği bu emelleri sürdürme inadı karşısında, hedeflerinin gerçekleşmesinin imkânsız olduğu artık gün gibi aşikârdı (Zabunoğlu, 2018: 538-539, 546-548).

Sultan II. Abdülhamid, Mart 1907'den itibaren Ortodoks cemaatindeki kavgayı bir beka meselesi görerek çözüm için irâde-i seniyyeler yayımlamıştı. İttihat ve Terakki de iktidara geldiğinde bu tecrübelerden istifade ederek benzer bir yol izlemiştir. Geçmişteki uygulama hataları nazara alınarak, dâhili huzursuzluğu bitirmek ve dış müdahalelere zemin hazırlayan bahaneleri ortadan kaldırmak amacıyla hukuki adımlar atılmıştır. Neticede, Rumeli'deki tartışmalı kilise ve mekteplerin durumunu düzenleyen özel bir kanun yürürlüğe konulmuştur (Aydın, 2021: 611). Bu kanun tanzim edilirken geçmiş tecrübeler, dış baskılar ve dâhili talepler titizlikle değerlendirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından beklenen "kardeşlik" havasına rağmen Rumlar ve Bulgarlar arasındaki kanlı kavganın dinmemesi, Osmanlı'ya müdahale edilmesi için açık bir bahane haline gelmiştir. Kamuoyu ve basının çoğunluğu da devletin egemenliğini sarsan bu şartların ortadan kaldırılması ve meselenin çözümü için atılan adımları desteklemekteydi (Sagun, 2023: 809-816).

EKSARHANENİN KURULUŞUNDAN KİLİSELER KANUNUNA:
BULGAR ORTODOKSLARININ RUM PATRİKHANESİ
KARŞISINDA MEŞRUIYET VE VARLIK MÜCADELESİ

Kilise ve Mektepler Kanunu'nun Meclis-i Mebûsan'daki görüşmeleri oldukça sert geçmiş; Adliye Nazırı, farklı Ortodoks unsurların bir arada yaşadığı mahallerdeki paylaşımına dair izahatta bulunmuştur. Nazır; mülkün kullanım hakkının öncelikle tesis edildiği tarafa ait olacağını, ancak adına kayıtlı olan tarafın nüfusu toplamın 1/3'ünden az ise mülklerin nüfus yoğunluğuna göre paylaşılacağını ifade etmiştir (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1985: 628-630). Meclis'teki Müslüman mebuslar meselenin bir an evvel çözülmesini talep ederken, Rum mebuslar çatışmalara rağmen pervasızca muhalefetlerini sürdürmüşlerdir. Sert müzakerelerin ardından hazırlanan kanun, 3 Temmuz 1910'da Sultan Reşat ve kabinece imzalanmış; 7 Temmuz 1910'da Takvim-i Vekâyi'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Atalay, 2020: 43-48). İstanbul merkezli kadim bir kurum olan Patrikhane, Türk milletinin müsamahasıyla asırlarca varlığını sürdürmesine rağmen zamanla devletin bekasını tehdit eden bir odak haline gelmiştir. Bu krizi çözmek amacıyla neşredilen düzenleme; tartışmalı yapıların nüfusça çoğunlukta olan cemaate verilmesini, azınlıkta kalanlara ise devlet eliyle yeni binalar inşa edilmesini öngörmüştür. Kanunun uygulanması halinde imtiyazlarını kaybetmekten korkan Fener Patrikhanesi, hükümeti zor durumda bırakmak amacıyla uygulama safhasında tavizsiz bir muhalefet yürüteceğini ilan etmiştir (BOA, DH.SYS, 29-1/1-6, 1910).

Patrikhane, Kiliseler Kanunu'na karşı geleneksel tutumunu sürdürerek Padişah'a bir mazbata sunmuştur. Mazbatada, Balkanlar'daki kiliselerin Fatih Sultan Mehmet devrinden beri kendi uhdelelerinde olduğu iddiasını yinelemişlerdir. Eksarhaneye kilise tahsis edilmesini "gasp" olarak niteleyen Patrikhane, kanuna rıza göstermeyeceklerini ilan ederek; düzenlemenin Meclis-i Mebûsan ve Âyan'da yeniden müzakere edilmesini talep etmiştir (İkdam, 1910, 166). Patrikhane, bu kanunla istismar ettiği imtiyazların son bulacağını anladığından muhalif tavrını sertleştirmiştir. Mevcut kurumların kendi adına inşa edildiğini ileri sürerek, Bulgarların bu mülklerdeki haklarını örtbas etmeye çalışmıştır. Ancak Bâbîâli, tüm itirazları reddederek incelemelerin tamamlandığını ve kanunun tavizsiz bir şekilde uygulanacağını kesin bir dille bildirmiştir (BOA, DH.SYS, 29-1/1-3, 1910).

Kanundan güç alan Bulgar Ortodokslar, kimliklerini daha özgürce ifade ederek itirazlarını artırmışlardır. Özellikle, Bulgar olmalarına rağmen kayıtlarda "Rum" olarak görünmelerine karşı çıkarak bu durumun düzeltilmesini talep etmişlerdir. Patrikhane kendi kayıtlarında direnirken, Bâbîâli hem resmî prosedürleri korumak hem de gerçekliği görmezden gelmemek arasında kalmıştır. Ancak devlet ciddiyeti, gerçek kimliklerin yok

sayılmasını imkânsız kılarak kayıtların düzeltilmesini zorunlu kılmıştır (BOA, DH.SYS, 29-1/1-6, 1910). Patrikhane, menfaatlerini korumak adına her türlü argümanı kullanarak kanuna direnmiştir. 5 Ağustos 1910'da Adliye Nezareti'ne sunulan takrirde, Eksarhlığın Ortodoks akidesine aykırı olduğu ve şizmatik sayıldığı yinelenmiştir. Bu kararın Rusya, Yunanistan ve Sırbistan gibi ülkelerce de kabul edildiğini vurgulayan Patrikhane; Bâbîâlî'den Eksarhlığı resmen reddetmesini talep etmiştir. Taleplerinin karşılanmaması durumunda ise Avrupa devletlerinin koruyuculuğunu hatırlatarak hükümeti açıkça tehdit etmiştir (İkdam, 1910: 153).

Patrik Yovakim'in tavizsiz tutumu, Sen Sinod azaları arasında endişeye yol açmış; bazı azalar Bâbîâlî ile restleşmenin ağır sonuçlar doğuracağını savunarak Eksarhane ile uzlaşma yollarını aramıştır. Bu kapsamda bir azanın Eksarhaneyi gayri resmî ziyareti, Patrikhane yönetimince kınanmış ve şahsi girişimlerin kabul edilemeyeceği vurgulanmıştır. Patrik Yovakim'in uzlaşmaz tavrı Sen Sinod içindeki bölünmeyi derinleştirirken gözler, müdahale etmesi beklenen Rusya'ya çevrilmiştir. Dahilde ise Bulgar ve Rum mebusların Patrikhane ziyareti kısa süreli iyimserlik yaratsa da barışçıl tutum sergileyen Eksarhane, Patrikhaneden samimi bir karşılık görememiştir (İkdam, 1910: 246). Patrikhane, değişmeyen tavrıyla uzlaşma için Bulgarların özür dilemesini şart koşmuştur. Ancak bu talep; Eksarhanenin feshedilmesi ve Bulgarların yeniden Rum otoritesine tabi olmaları gibi imkânsız bir dayatmayı içermektedir. Dinî ve millî istiklalini kazanan Bulgarların bu teslimiyeti kabul etmesi mümkün değildi. Ortodoks dünyasında birliği arzulayan Rusya, Patrikhaneye aforoz ve şizmatiklik kararlarını kaldırması yönünde baskı yapsa da bu girişimlerden sonuç alınamamıştır (İkdam, 1910: 294).

Rusya'nın aforoz ve şizmatiklik kararlarının kaldırılması yönündeki taleplerini Patrik Yovakim'in reddetmesi kamuoyunda yankı uyandırmıştır. Patrik, bir Fransız gazetesine verdiği mülakatta katı tutumunun değişmediğini vurgularken, Bulgar mebusun ziyaretine önem atfedilmesini mübalağalı bulmuş ve Bâbîâlî'ye karşı ortak cephe açılmasını imkânsız görmüştür. Buna karşın, Bulgar bir gazeteciye uzlaşma konusunda ümitli olduğunu söylemesi, taraflar arasında gizli bir ortaklık arayışını akla getirmiştir (İkdam, 1910: 201). Bulgar Eksarhı ise Patrik Yovakim'in uzlaşmaz tavrının iki cemaat arasındaki uçurumu derinleştirdiğini belirterek üzüntüsünü dile getirmiştir. Eksarh, hürriyet ortamının istismar edildiğini ve Kiliseler Kanunu'na rağmen köyler üzerindeki hâkimiyet inadının sürdüğünü vurgulamıştır. İhtilafın çözümü için 1870 Fermanı dahil her konuyu müzakereye hazır olduklarını bildirmesine rağmen, Patrik cephesinden ılımlı bir karşılık alamamıştır (İkdam, 1910: 264).

Kilise ve Mektepler Kanunu'nun tam hayata geçirilememesinin temel sebebi, Patrik Yovakim'in tutumuydu. Bulgarlar kanundan aldıkları güçle dirençli bir duruş sergilerken, Rumların örgütlü muhalefeti süreci çıkmaza sokmuştur. Benzer krizlerin Bulgar ve Sırp unsurlar arasında daha adil çözülebilmesi, kanunun aslında etkili olduğunu ortaya koysa da önce Trablusgarp (1911), ardından Balkan Harbi'nin (1912) patlak vermesi, düzenlemenin tam manasıyla uygulanmasını engellemiştir (Yücel ve Yücel, 2023: 341).

4.2. Eksarhaneden Demir Kilise'ye Kavga ve Kurumsallaşma Arasında Bir Ömür: Eksarh Yosif Efendi

Asıl adı Lazar Yovçev olan Yosif, Sorbonne'da hukuk eğitimi aldıktan sonra 1870'te İstanbul'a yerleşmiştir. 1872'de Bulgar Eksarhlığı Umumi Kâtipliği görevine getirilmiş, ardından ruhbanlığı seçerek 1876 yılı başlarında Lofça Metropolitisi olarak atanmıştır (Öztunç, 2016: 32-33). Yosif'in tayini, Osmanlı Devleti'nin hassasiyetlerinin doruğa çıktığı bir döneme denk gelmiştir. İngiltere'de muhalefet lideri Gladstone, 1876 Bulgar hadiselerini siyasi istismar aracı yaparak hükümete yüklenmiş ve Rusya ile ittifakı savunmuştur. İngiliz liberalleri ile Rus Panslavistlerinin oluşturduğu ortak blok, İngiliz kamuoyunda Osmanlı karşıtı bir hava yaratmıştır. Bu atmosferin, Rusya'nın Hristiyanları koruma bahanesiyle gerçekleştireceği bir müdahaleyi tetikleyeceği öngörülmekteydi (Bağçeci, 2014: 231). Panslavist eğitim alan Bulgar gençlerinin teşkil ettiği ihtilal komiteleri, 1875'ten itibaren sistemli bir isyana yönelmiş; Rus kışkırtmalarıyla büyüyen bu hareket, 1876 Nisan isyanıyla zirveye ulaşmıştır (Toprak, 2013: 138; Burma, 2012: 74). Olaylar karşısında Eksarh Antim'in yetersiz kalması Bâbüâli'de memnuniyetsizlik yaratmış ve Antim, 26 Nisan 1877'de azledilmiştir (Çipof, 2020: 260). Yerine vekâleten atanan Yosif Efendi, 24 Mayıs 1877'de Padişah beratıyla resmen Bulgar Eksarhı tayin edilmiştir (Öztunç, 2016: 32-33).

Eksarhane, fermanla kazandığı dinî bağımsızlığını kurumsallaşma ile taçlandırarak Bulgar cemaati için huzur ortamı oluşturmayı ve dış müdahaleleri önlemeyi hedefliyordu. Yeni Eksarh Yosif Efendi'nin tayini başta Padişahça memnuniyetle karşılansa da 93 Harbi'nin başlaması ve Bulgarlar arasındaki istiklal yanlısı çatışmalar Bâbüâli ile ilişkileri germiştir. Tüm zorluklara rağmen Yosif Efendi, cemaatin hak ettiği görkemli bir merkez binası için çaba sarf etmiş; 1887'de maddi kaynağın bulunmasıyla inşaat süreci hızlanmıştır. Rusya'nın sembolik yardımlarına karşı ihtiyatlı bir denge politikası izleyen Eksarh, İstanbul'daki merkezi güçlendirerek Makedonya ve Trakya Bulgarlarını propagandalardan korumayı amaçlamıştır. Bu uzlaşmacı tavrı Bâbüâli'de karşılık bulmuş; Yosif Efendi'nin idari ve iktisadi engelleri

aşan gayretleri neticesinde, eski ahşap yapının yerine görkemli “Demir Kilise/Sveti Stefan” inşa edilmiştir (Çipof, 2020: 261).

Fener Rum Patrikhanesi’nin Eksarhaneye yönelik baskı ve tehditleri karşısında; Bulgar Eksarhı Yosif Efendi, meselelerin çözümü için Sultan ve Sadrazam ile doğrudan temas kurmuştur. Aralık 1883’te Sultan II. Abdülhamid ile gerçekleştirdiği görüşmede Eksarh, hanedanın sünnet düğününe davet edilmemesinin cemaatinde “dışlanmışlık” hissi yarattığını ve bu durumun Patrikhanece devlet aleyhine kullanılabileceğini zarifçe dile getirmiştir. Sultan II. Abdülhamid, bu durumun sehven yapılmış bir hata olduğunu belirterek hem Eksarha hem de cemaatine verdiği değeri vurgulamıştır. Sadrazam Said Paşa’ya, Bulgar cemaatinin taleplerinin süratle karşılanması talimatı verilmesiyle görüşme olumlu bir havada noktalanmıştır. Bu diyalog zemini, sonraki süreçte Eksarhanenin karşılaştığı engellerin aşılması için önemli bir dayanak oluşturmuştur (Bulgaristan’ın Dış Politikası, 1986: 491).

Bulgar Ortodokslar, Patrikhanece karşı duruşlarını sergilemek ve Bâbiâli’nin desteğini pekiştirmek amacıyla önemli fırsatları değerlendirmişlerdir. Bu kapsamda, Eksarh Yosif Efendi’nin göreve gelişinin 25. yılı münasebetiyle İstanbul’a gelen heyet, devlet nezdinde itina ile ağırlanmıştır. Yosif Efendi’nin çeyrek asırlık görev süresince sergilediği vakur ve istikrarlı tutum; Bâbiâli tarafından takdir edilerek bir nişanla taçlandırılmıştır. Patrikhanenin baskıcı tutumuna rağmen Eksarhanenin nüfuzunu artıran bu taltif, Bulgar dünyasında büyük coşku yaratmıştır. Yosif Efendi, 1877’den vefat ettiği 1915’e kadar tam 38 yıl boyunca bu makamı kesintisiz koruyarak bir istikrar abidesi olmuştur. Onun başarısı, aynı dönemde sekiz Rum Patriğinin değişmiş olmasıyla kıyaslandığında hem şahsi itibarını hem de yürüttüğü politikanın gücünü açıkça ortaya koymaktadır (Öztunç, 2016: 31).

Sadakat, adalet ve dirayeti esas alan Padişah (Gencer, 2019: 70, 75, 277, 332), Eksarh Yosif Efendi’yi taltif etmekte tereddüt etmemiştir. Yosif Efendi’nin görevindeki 25. yıl kutlamaları İstanbul, Köprülü ve Varna gibi şehirlerde büyük heyecanla gerçekleştirilmiştir. Rum kesiminin bu durumdan rahatsız olarak mütecaviz faaliyetlerini artırması ise beklenen bir tepki olmuştur. Netice itibarıyla Yosif Efendi’nin bu gümüş yılı, iki kurum arasındaki mücadeleden yeni bir dönüm noktası teşkil etmiştir (BOA, Y.A. HUS. 428/36...; Öztunç, 2016: 33-39). Sultan II. Abdülhamid, Rum Patriğine dahi layık görmediği altın liyakat madalyasını Yosif Efendi’ye tevcih etmiştir.

Bu taltif, devlete bağlılığın karşılıksız kalmayacağını ve Eksarhane haklarının devlet teminatında olduğunu göstergesidir. Ancak bağımsızlık yanlısı Bulgar çetelerine destek veren bazı ruhaniler, bu huzur ortamını zedelemiştir. Bunun üzerine Padişah, Eksarhı huzuruna davet ederek sadakatin ödül, ihanetin ise şiddetli karşılık bulacağını hatırlatıp açık bir ikazda bulunmuştur. Mahcubiyetle harekete geçen Yosif Efendi, ruhanileri çetelerden uzak durmaları konusunda sertçe uyararak Padişahın hassasiyetini kendilerine iletmiştir (İrtem, 1999: 228-229).

Patrikhane, emellerini gerçekleştirmek uğruna hakikatleri çarpıtmayı ve menfaatleri için her yolu mubah saymayı alışkanlık hâline getirmişti. Kendi varlığını borçlu olduğu devleti dahi hiçe sayan bu tutum karşısında Bulgar Ortodoksları, Eksarh Yosif Efendi öncülüğünde kararlılıkla mücadele etmişlerdir. Çeyrek asrı aşan bu süreç Yosif Efendi'yi yıpratmış; tedavi amacıyla 1909 sonbaharında Sofya'ya gitmesine neden olmuştur. Ancak tedavi sürecinde dahi cemaatini yalnız bırakmak istemeyen Eksarh, Meclis'teki müzakereleri takip etmiş ve mebuslarla etkin iletişim kurabilmek adına İstanbul'a dönme kararı almıştır (İkdam, 1910: 108). Patrikhane, Eksarhın Sofya'da bulunmasını fırsat bilerek baskılarını artırmış; Bulgarların kendisine döneceği ümidiyle şizmatik iddiasını yinelemiştir. Kendi dini kaidelerini dahi işine geldiği gibi yorumlayan Patrikhane, her türlü hukuksuzluğa kılıf olarak uydurma “tarihî imtiyazlarını” öne sürmüştür. Sorumluluktan kaçıp yetkilerini istismar eden bu kurum, makul sorulara mantıklı bir cevap verme gereği duymamış; adeta “hikmetinden sual olunmaz” bir tavır takınmıştır. Dinî bağımsızlık mücadelesini Demir Kilise'nin inşasına kadar başarıyla taşıyan Yosif Efendi; niyet, azim ve istikrar timsali olarak hem cemaatinin gönlünde yer edinmiş hem de Bâbüâlî'nin takdirine mazhar olmuştur (İkdam, 1910: 116).

Sonuç

Hristiyanlığın şafağından Bulgar millî kilisesinin teşekkülüne uzanan bu tarihsel yürüyüş; dinin, salt bir inanç dairesini aşarak nasıl devasa bir siyasi güce ve kimlik inşa aracına dönüştüğünün en somut örneğidir. İsrailoğulları ve Roma'nın gölgesinde sabırla bekleyen Hristiyanlık, devletin resmî ideolojisi haline gelmesiyle sarsılmaz bir iktidar ortağına dönüşmüştür; ancak bu dünyevi güç, beraberinde ruhban sınıfının mutlak tahakkümünü doğurmuştur. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılmasıyla kurumsal bir yarılma yaşayan Hristiyanlık dünyası; Roma ve İstanbul piskoposlukları arasındaki sert rekabetle birlikte, tarihin akışını milletlerin çarpıştığı bir “kiliseler arası mücadeleler tarihine” hapsetmiştir. Bu köklü mirasın süzgecinden geçen Tuna

Bulgarlarında millî ve dinî dönüşüm süreci; “Türklükten Slavlığa, Tengricilikten Ortodoksluğa” evrilerek Balkanlar’ın kaderini yeniden çizmiştir. Osmanlı idaresinde, Doğu Roma’nın külleri üzerinde yükselen Fener Rum Patrikhanesi’nin müzmin ve mutaassıp vesayeti altında nefes almaya çalışan Bulgarlar; ruhani prangadan millî kimliğe doğru yol alırlarken, Patrikhaneden kopuşun o çetin destanını “Papazevinden Eksarhaneye” uzanan kararlı bir mücadeleyle yazmışlardır.

Mücadele derinleşip Devletin en hassas dengelerini zorlamaya başladığında mesele, bir “idâre-i maslahat” açmazının kasvetli labirentlerine hapsolmuştur. Patrikhanenin tehditkâr imtiyaz ısrarı ile Eksarhanenin itaatkâr mücadelesi arasındaki bu gerilim, zamanla aşılması güç bir kör düğüm halini almıştır. Bu süreçte Rum din adamlarının sergilediği katı ve zalim tutum, ölen Bulgarların cenazelerinin kaldırılmasına dahi izin verilmeyecek boyutta bir vicdan yarasına dönüşmüştür. Rum Patrikhanesi’nin bu dışlayıcı ve merhametsiz tavrına karşın Bulgarlar, mücadelecî ve vakur duruşlarından taviz vermemiş; Eksarhaneye kavuşmalarının şükran beyanı olarak yaptıkları “Türkiye Ayini” ile Devlete sadakatlerini hem ispat hem de takdim etmişlerdir. Patrikhanenin bu sükuneti bozmak adına savurduğu “aforoz tehdidi” ise her iki kurumun varlık sınırlarını sonuna kadar zorlamıştır. Bu kritik safhada Bâbîâlî’nin sarsılmaz “hikmet-i hükûmet” tecrübesi devreye girmiş; Patrikhanenin manevi baskı araçlarını birer zulüm mekanizmasına dönüştürmesine izin vermeyerek tavrını netleştirmiştir. Meselenin milletlerarası bir boyut kazanmasıyla birlikte, dinî tahakkümün tasfiyesinin tasdik ve hukukî meşruiyet vesikası olarak 1870 Eksarhlık Fermanı tarihteki yerini almıştır. Rusya’nın stratejik satranç hamleleriyle desteklenen bu süreç, Patrikhanenin mutlak otoritesini sarsmış ve Bulgar bağımsızlığının hukukî surlarını dikmiştir.

Nihayetinde; devletin kudreti ile Eksarh Yosif Efendi’nin sadakatının harmanlandığı o büyük “dua ile dava arasında nüfuz ve beka mücadelesi”, bu karmaşık denklemi “kilise ve mektepler kanunu” ile resmî olarak nihayete erdirmiştir. Bu kanunla birlikte, “Devletin kalbindeki kriz” olarak nitelenen kiliseler meselesi; basit bir ruhanî ihtilaf olmaktan çıkmış, Devletin bekasını korumayı gaye edinen hukukî bir zaruret olarak tescillenmiştir. Bu tarihî serüvenin en müstesna şahsiyeti ise, ömrünü “kavga ve kurumsallaşma arasında” vakfeden Eksarh Yosif Efendi’dir. Onun uzlaşmacı dehasıyla yükselen Demir Kilise, Bulgar varlığının yeryüzündeki en somut nişanelerinden biri olmuştur.

EKSARHANENİN KURULUŞUNDAN KİLİSELER KANUNUNA:
BULGAR ORTODOKSLARININ RUM PATRİKHANESİ
KARŞISINDA MEŞRUIYET VE VARLIK MÜCADELESİ

Ancak unutulmamalıdır ki; Bulgarların dinî anlamda Patrikhaneye karşı katlettikleri bu uzun yolun sonu, aslında yeni ve daha çetin bir başlangıcın eşiğidir. Atılan bu adımlar ve sağlanan hukuki düzenlemeler, devlet açısından geçici bir sükûnet sağlasa da Balkanlar'ın fırtınalı ikliminde beka meselesi bir kor gibi içten içe yanmaya devam etmiştir. Böylelikle Patrikhanenin yüzyıllardır varlığını ispat edemediği hâlde sürekli istismardan vazgeçmediği ve zulmüne kılıf yaptığı imtiyazlı gücü zeval bulurken; Bulgar toplumunun dinî özerklikten millî istiklale uzanan yolu, tarihin hafızasına geri dönülmez şekilde ve yeni sancılarının habercisi olarak kaydedilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv ve Gazeteler

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH.SYS, 29-1/1-6, 4 Ağustos 1910.
BOA, İrade Bulgaristan, Nr. 104, 11 Mart 1870.
BOA, İrade Bulgaristan, Nr. 110, 14 Haziran 1871.
BOA, İrade Bulgaristan, Nr. 112, 21 Şubat 1872.
BOA, İrade Bulgaristan, Nr. 116/2, 7 Temmuz 1872.
BOA, Y.A.HUS, 377/92-1, 21 Ekim 1897.
Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi. (1985), (Cilt 1-2), Ankara.
İkdam Gazetesi. (1910, 17 Temmuz), Sayı: 166.

Makale ve Telif Eserler

- ALPASLAN, Levent (2020). *Anadolu'da Din: Roma Dönemi*, İksad Yayınları, Ankara.
ARAZ, Yahya (2017), “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Farklı Etnik Kökenlerden ve Mezheplerden Hristiyanlar Arasındaki Evlilikler” *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3.1, 1-22.
ATALAY, Bülent (2020), *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, TTK Yayınları, Ankara.
ATALAY, Bülent (2020), “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin İmtiyazlarından Kaynaklanan İstikrarsızlık”, Ed. S. AKTAŞ SARI, E. VATANSEVER, M. KERİM, *IV. Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Eskişehir, 242-253.
ATALAY, Bülent (2022), “Türkiye'de Ferdin Cemaate Feda Edildiğine Tarihî Bir Örnek: Fener Patrikhanesi'nin Verildiğini İddia Ettiği [Kadim] İmtiyazlarını İstismarı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8.2, 430-461.
AYDIN, Salim (2021), “Kiliseler ve Mektepler Kanunu'nun Balkan Savaşları'na Etkisi Var mıdır?” Ed. K. GÜLTÜRK, S. B. NUR, *Balkan Savaşlarının*

100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildiriler, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 600-614.
- BAĞÇECİ, Yahya (2014), “İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı”, *The Journal Of Academic Social Science Studies (JASSS)*, 24, 211-235.
- AHMETBEYOĞLU, Ali (2007), “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, *Karadeniz Araştırmaları*, 13, 35-42.
- BİLGİÇ, Emine (2013), “E. N. Luttwak, Bizans İmparatorluğu’nun Büyük Stratejisi” *Mediterranean Journal Of Humanities*, 3.1, 261-264.
- BURMA, Mustafa (2012), “Bulgaristan’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 1.1, 67-90.
- ÇAPAN, Fatma (2021), “Doğu Roma İmparatorluğu ile Frank Krallığı Arasındaki Siyasi İlişkiler”, Ed. A. ERKMEN, *Özgün Tarih Araştırmaları-1*, İksad Yayınları, Ankara, 101-138.
- ÇAPAN, Fatma; GÜVENÇ, Baran (2017), “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6.18, 629-640.
- ÇİPOF, Bojidar (2020), “Balat’taki Demir Kilisenin (Bulgar Kilisesi) Yapım Serüveni”, Ed. S. AKTAŞ SARI, E. VATANSEVER, M. KERİM, *IV. Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Eskişehir, 254-266.
- ÇOBAN, Bekir Zakir (2013), “Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 10.2, 13-27.
- DECEİ, Aurel (1953), “Patrik II. Gennadios Skolarios’un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İ’tikadnamesinin Türkçe Metni”, *Fatih ve İstanbul*, 1.1, 99-116.
- DEMİR, Konur Alp (2019), “Hristiyanlık Dininin Devlet Yönetimi Üzerine Etkileri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 137-151.
- DEMİR, Mazlum Şahin; Çurku, Rüstem (2020), “Doğu-Batı Kiliselerinin Ayrılış Noktası: Kalkedon Konsili”, *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1.1, 63-69.
- DRİAULT, Edouard (1328), *Şark Meselesi*, Çev. M. NÂZİF, İstanbul.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra (2008), “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (6), 7-84.
- ELTUT, Nükhet (2007), “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları”, *38. ICANAS Bildirileri*, Cilt 3, Ankara, 119-129.
- ENGİN, Berkkan (2017), “Bir Ulusun Ortaya Çıkışı; Hristiyanlığın Slav, Norman ve Vareg Halkları Üzerindeki Tesirleri ve Rus Ulusunun Ortaya Çıkışı”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 1.1, 47-54.

- ERGAN, Gülnara (2020), “Tuna Bulgarlarının Hristiyanlığı Kabul Etmesinin Siyasi Nedenleri”, *Journal Of International Eastern European Studies*, 2.2, 610-639.
- ERGİN, Osman Nuri (1995), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (Cilt 4), İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- GENCER, Bedri (2019), “Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamid’in Meşrûiyet Siyaseti”, Ed. M. BULUT vd., *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*, İZU Yayınları, İstanbul, 33-93.
- GEYİK, Süleyman Onur (2022), “İstanbul Latin İmparatorluğu’nun Kuruluş Sürecinde II. Bulgar Krallığı ile Mücadelesi (1204-1207)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 38, 17-38.
- GÜLER, Önder (2017), “Erken Orta Çağ ve Öncesinde Karadeniz’de Bulgarların Tarihi Coğrafyası ve Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 35.35, 43-149.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan (2021), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Rumların İdaresi”, *SSAD, Türk-Yunan İlişkileri Özel Sayısı*, 5, 153-171.
- GÜNGÖR, Muhammed (2017), “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 1, 54-78.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet (2018), “İttihatçıların ‘Kültür Kavgası’: Bulgar Eksarhlığı ve Okul Meselesi”, *V. Mehmed Reşad Sultan ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul, 184-203.
- ALİEV, Abdulali; İLİEV, Aleksander (2017), “Tengri ve Bulgarlar Antik ve Orta Çağ’da Bulgarlar Toplumunda Tengri Anlayışı”, Çev. A. ALİEV, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 6.6, 157-165.
- İNALCIK, Halil (1946), “Şark Ortodoks Kilisesi ve Bulgar Eksarhiyası”, *Aylık Ansiklopedi*, 2, 696.
- İNALCIK, Halil (1992), *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul.
- İNANIR, Ahmet (2019), “Mezhepler Arasında İntikal Bağlamında Osmanlı’da Teşeffü’ ve Yasaklanmasına Dair Bazı Tespitler”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, 13, 9-49.
- IORGA, Nicola (2005), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Cilt 5, Çev. N. Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İRTEM, Süleyman Kani (1999), *Osmanlı Devleti’nin Makedonya Meselesi*, Temel Yayınları, İstanbul.
- JELAVİCH, Barbara (2013), *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çev. İ. DURDU, G. TUNALI, H. KOÇ, Küre Yayınları, İstanbul.

- KAFESOĞLU, İbrahim (1992), “Göktürk Hakanlıkları”, *Türk Dünyası El Kitabı, I, Coğrafya-Tarih*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 127-145.
- KARA, Hidayet (2020), “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Balkanları Üzerine Bir Değerlendirme: Goltz Paşa’nın Balkan Meselesine Dair Görüşleri”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8.2, 545-558.
- KARAMAN, Mehmet Ali (2018), “Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 62-79.
- KAYMAZ, Yunus (2014), “Büyük Constantinus’un Hristiyanlığı Meselesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16.29, 211-235.
- KELEŞ, Erdoğan (2008), “Rusya’nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İlke)*, 21, 123-140.
- KENANOĞLU, M. Macit (2004), *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- KOÇ, Dinçer (2021), *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK, Fatma; ÖZKAN, Murat (2015), “Bizans’tan Ruslara Miras: Hristiyanlık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8.37, 376-383.
- KÖSEOĞLU, Mehmet (2025), “Osmanlı’nın Köy Korucuları Sistemi Teşebbüsü: Manastır Vilayetinde Fahri Zaptiyelerin İstihdam Edilmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35.3, 993-1006.
- KOZAN, Mert (2018), “Roma İmparatorluğu’nda Hristiyanlığa Karşı Son Pagan Mukavemeti: İulianus ve Arbogast Örnekler”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Cilt IV)*, Ankara, 125-139.
- LAMB, Harold Albert (2010), *Haçlı Seferleri Demir Adamlar ve Azizler*, Çev., G. YAVUZCAN, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- LÜTFİ EFENDİ (1988), *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt 22, Haz. M. M. AKTEPE, Ankara.
- MEHTİOĞLU, Tahir (2024), “Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Hristiyanlaşma Süreci”, *Milel ve Nihal*, 21.1, 61-80.
- MİCHAUD, J. F. (2011). *Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları*, Haz. G. KIRPIK, Lotus Yayınları, Ankara.
- NORWICH, John Julius (2013), *Bizans Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)*, Çev. S. H. RİEGEL, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAN, Vildane (2023), “Bulgarlar ve İran Toplumsal-Kültürel Coğrafyası: Bir Bağlantının Yeniden İnşası”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 1-28.

- ÖZKAN, Vildane (2025), “Kiril Alfabesinin Bulgar Ulusal Kimliğindeki Belirleyici Simgesel Gücü”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 26, 44-67.
- ÖZMEN, Seda (2022), “Orta Çağ’da Papa-İmparator Çatışmasına Bir Örnek: IV. Ludwig ve XXII Johannes”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1-15.
- ÖZTUNÇ, Hüseyin Baha (2016), “Bulgar Eksarh’ı Yosif’in Eksarhlığa Tayininin Yirmi Beşinci Yıl Kutlamaları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16.1, 31-42.
- ÖZTÜRK YILMAZ, Şeyma (2019), “İpek Patrikhanesi (Sırp-Ortodoks Patrikhanesi)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5.2, 393-407.
- PEREMECİ, Osman Nuri (1942), *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.
- PINAR, Mehmet (2023), “II. Meşrutiyet Döneminde Patrikhanenin Gölgesinde Sıra Dışı Bir Milletvekili Kozmide Pandalaki Efendi (1908-1912)”, *İçtimaiyat*, 7.2, 572-592.
- PONTİNG, Clive (2015), *Kırım Savaşı-Efsanesinin Arkasındaki Hakikat*, Çev. H. ABACI, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul.
- REFİK, Ahmet (1341), *Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi*, TOEM, (8/85), 73-76.
- RODOPLU YILDIRIM, Fatma (2021), “Bulgarların Kökenine İlişkin İddialara Genel Bir Bakış”, Ed. Bülent AKYAY, *Balkan Tarihi Araştırmaları I*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne, 1-23.
- SAGUN, Çağıl (2023), “Kilise ve Mektepler Meselesi Ekseninde Rum Patrikhanesi’nin Milli Meclis Oluşturma Çabaları (1908-1910)”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11.35, 797-821.
- SANCAKTAR, Caner (2011), “Balkanlar’da Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2.2, 27-47.
- ŞENTÜRK, M. Hüdai (1992), *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SEYFELİ, Canan (2011), “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52.2, 157-190.
- ŞENYURT, Oya (2018), “19. Yüzyıl Sonlarında Feriköy’de Bulgar Rahipler ve Gürcü Rahibeler Arasında Bilinmeyen Bir Arsa Anlaşmazlığı”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13.1, 263-290.
- ŞENYURT, Oya (2023), İstanbul’daki Bulgar Yapıları ve Feriköy’de Sveti Dimitar Kilisesi’nin İnşası. *ERDEM*, (183-184), 175-204.
- SÖNMEZ, Zekiye (2020), “Roma Din Anlayışı Bağlamında Hristiyanların Ateistlikle Suçlanması ve Hristiyan Apologların Karşı Cevapları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9.2, 1902-1935.

- TAŞCAN, Arzu (2003), “Tarihi Süreç İçerisinde İstanbul-Roma Kiliseleri Arasındaki Çekişmeler ve 1054 Krizi”, *Celal Bayar Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, 1.1, 91-100.
- TANSÜ, Yunus Emre; Çerkezoğlu, Semra (2020), “Bulgarların Kökeni ve Bağımsızlık Hareketleri”, *Asia Minor Studies*, 8.2, 490-500.
- TAŞÇI, Ahat (2024), “Kadıköy Konsili ve Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 19, 365-384.
- TOKAY, Gül (1995), *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, İstanbul.
- TOLAN, Öner (2023), “Bizans İmparatorları Tarafından Bulgar Hükümdarlarına Verilen Unvanlar”, Ed. Y. E. TANSÜ, *Tarih Alanında Seçme Yazılar-IV*, Özgür Yayınları, Gaziantep, 1-24.
- TOPRAK, Serap (2013), “Bulgaristan’ın Bağımsızlığında Rusya’nın Rolü”, *History Studies*, 5.6, 131-147.
- TUĞLACI, Pars (1984), *Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri*, İstanbul.
- TÜRKAN, Ahmet (2012), “Makedonya’da Bulgar ve Latin Kilisesinin Gelişimi (Tunalı Hilmi’nin Makedonya Risalesi)”, *Milel ve Nihal*, 9.2, 133-141.
- TÜRKAN, Ahmet (2022), “Katolik Bulgar Kilisesi’nin Kuruluşuna Dair Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, Ed. D. ARIK, Y. MERAL, *Dinler Tarihi Yazıları-Prof. Dr. Ömer Faruk Harman’a Armağan*, Ankara, 611-637.
- Vınşna Politika Na Bılgariya (Bulgaristan’ın Dış Politikası) (1986), *Bulgar Sefareti’nin İstanbul’dan Sofya’ya 21 Aralık 1883’de Çektiği Telgraf Metni*, Sofya.
- YAMAN, Talha Yasin (2022), *Bizans İmparatorluğunda İkonoklazm Dönemi*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul.
- YILDIRIM, Münir (2003), “Günümüz Balkan Ortodoks Kiliselerine Genel Bir Bakış. Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi”, 3.1, 225-236.
- YÜCEL, Ercan, YÜCEL, Türkan (2023), “Kiliseler ve Mektepler Kanununa Gösterilen İç ve Dış Tepkiler (1909-1911)”, *DÜMAD–Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi*, 6, 327-368.
- ZABUNOĞLU, H. Gökçe (2018), “Günümüzde Ulus-Devlet”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (ERÜHFD)*, 13(1), 535-559.